3.3.2 **Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years**

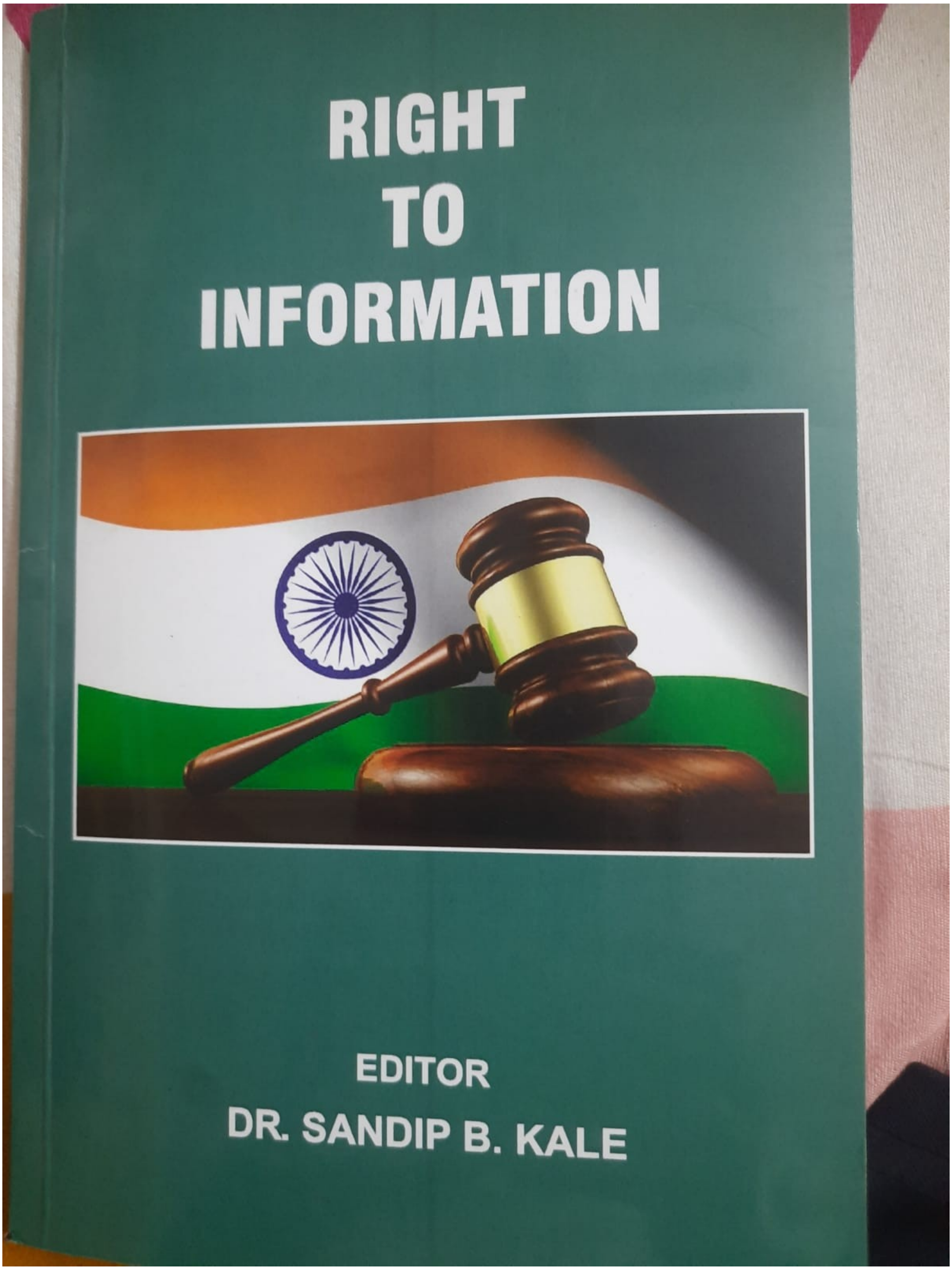

Index

- **Right to Information and Democracy 9**
  - Dr. Ragini P. Khubalkar
- **Right to Information Act, 2005 Issues and Concerns 18**
  - Raju Pandurangji Lipte
- **Central Information Commision and its Contribution to RTI Act 26**
  - G. Sanjai
- **Good Governance and Right to Information...................32**
  - L.Srishyla
- **Right to Information Act-2005 : Issue & Concerns 38**
  - Dr. Dnyanoba Jotiram Kande
- **Transparency and Accountability in Indian Democracy : The Right to Information Act and its Ongoing Challenges..45**
  -Vivek Sanjay Pawar
- **Development of Right to Information 52**
  - Dr. Yogarajsingh R. Bais
- **The Role of Right to Information Act in the Financial Sector in India..59**
  - Dr. Hemant Anil Joshi
- **Whistle-Blower Act and Right to Information 68**
  - Deesha Khavnekar

- **The Role of The Right to Information Act 2005 in Strengthening Democracy and Governance 74**
  - Anthony Savio Herminio da Piedade Fernandes
- **Working of RTI and Empowerment against the backdrop of Challenges..80**
  - Dr. Anjali Gaidhane
- **Right to Information : Issues and Concerns....................86**
  - Dr. Sarita Mahadik
- **Right to Information and Good Governance...................94**
  - Dr. Sangita Rajendra Chore
- **Right to Information : An Overview 99**
  - Dr. Yogita Sudhakarrao Hutke
- **Right to Information Act : Tool of Vendetta ....107 (With special reference to Higher Education Institutions)**
  - Dr. Mangesh V. Kadu
- **Unveiling Transparency and Accountability: An Analysis of India's Right to Information Act (RTI) of 2005 ....117**
  - Hemkant Vijay Dhade
- **सूचना का अधिकार : एक अध्ययन १२६**
  - डॉ. माया एस. वाटाणे
- **राजस्थान में १८५७ की क्रांति : प्रमुख छावनीयों की प्रतिक्रिया १३५**
  - अंजू व्यास
- **सूचना का अधिकार अधिनियम अर्थ, उद्देश्य, महत्व, विशेषताएं एवं चुनौतियां १४१**
  - अंजू व्यास

Right to Information and Good Governance

- **Dr. Sangita Rajendra Chore,**
Librarian and IQAC Co-ordinator,
Bar. ShehsraoWankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda

Abstract

Right to Information is a basic human right of every human being. A good governance is evident with maximum possible participation and involvement of public and free access of information. With this fact in notice, Indian Government released the Right to Information Act, 2005 to make government the system more efficient, accountable, responsible and dependable. This act plays a vital role in establishing a transparent system of governance and a sense of freedom to every citizen. The proper implementation of RTI Act ensures good governance and eliminates corruption in the country.Right to Information means the freedom of people to have access to government information. It basically is the transparency in the functioning of government. The importance of this paper is to state the Right to Information and good governance.

Keywords : Right to Information Act, Good Governance, Public Right

Introduction

The Right to Information Act is the basic Democratic device to empower the common man in accordance with the government. The RTI Act, 2005 is of great importance for the people in India. The ambitious charter of this central legislation, as spelt out in the Preamble, is "to provide an effective framework for effectuating the Right to Information recognized under Article 19 of the Constitution of India". Good governance in democracy means democratization of government. This right is the need of the hour.

In the absence of this very act, people cannot live a dignified life and will remain ever marginalized society.

The right to information is a fundamental right under Article 19 (1) of the Indian Constitution. Thus the government enacted the Right to Information Act in the year 2005. The citizens can seek any information from the national authority which is allowed to be disclosed to the parliament. Certain information which can affect the sovereignty and integrity of India can be exempted from being shared.

All the public authorities under the union government, state government as well as local government all come under the ambit of RTI. Authorities have to proactively share the information. There is a prescribed procedure and time frame for securing and providing information by the PIO. There are provisions made where disclosure of information can be exempted under the Officials Secrets Act. It follows a two tier mechanism for appeal. Penalties are imposed in case of failure to provide information on time, incorrect, incomplete or distorted information.

Right To Information

The right to information gained power when Universal Declaration of Human Rights was adopted in 1948 providing everyone the right to seek, receive information and ideas through any media and regardless of frontiers.The International Covenant on Civil and Political rights 1966 states that everyone shall have the right to freedom of expression, the freedom to seek and impart information and ideas of all kinds.

The right to information has also been recognized in international law relating to social and economic rights. Under international conventions and agreements, the right to information is considered an enabling right, which facilitates people to better achieve other rights and to more effectively participate in public discussions on policy and government activities. The UN has also found the right to information an essential factor in ensuring the right to water, the right to healthand the right to education. The right to information is also specifically protected in the Convention of the Rights of the Child and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

RTI and Good Governance

The effective work carried by the government for the

maximum benefit of the people is a result of good governance. Being a huge democracy, India needs bulk involvement from every front for effectiveness and proper implementation of the objectives of good governance.

Using the RTI Act, people have sought information that governments would not like to reveal as it may expose corruption, human rights violations, and wrongdoings by the state.Corrupt officials may refuse or withhold information in order to conceal their misconduct. RTI contributes to the prevention of such behaviors by allowing citizens to have access to information and hold public officials accountable for their actions.

In general good governance means an ideal governing system that is inevitable for political, economic, social and cultural development of a country.

The Need of RTI for Good Governance

The four vital elements of good governance basically involves Transparency, Accountability, Participation and Predictability. These involves the availability or access to information to the common people and clarity about the functioning of the governmental institutions. All these objectives are fulfilled under the Right to information act. Good governance and right to information are complimentary to each other. Political accountability, information availability, freedom, efficiency effectiveness and relationship between government and society. And hence it can be said that Right to information is a natural corollary of good governance.

In India Right to Information is the need of hour. Human security, employment opportunity etc. are all bound up with Right to information act. It is very important for every citizen in order to live a dignified life and to be amongst the elevated group in the society. It is a strong tool to protect the fundamental rights of people. Corruption and criminalisation are the nerve of Indian bureaucracy today. The secrecy they have maintained is a source of harassment and corruption. It works in the favour of the government when it comes to gaining trust general public. It is important for the intellectual freedom of the citizen for the success of democratic government. It is one of the ultimate keys to good governance

Challenges in The Context of RTI and Good Governance

Challenges involved with Right to information act includes

A] Lack of awareness amongst the people regarding the Right to information act is a barrier in its successful implementation. Many people particularly in the distant areas are least concerned about the Right to information act. Studies say that the major sources of awareness contains – 1) mass media 2) mouth to mouth.

B] Non availability of information guide regarding the Right to information is also a challenge to the successful implementation of the Right to information act. It hence creates difficulty in knowing the process of proper implementation of the Right to information act.

C] Illiteracy and poverty are also major challenges faced as it does not stand any meaning in front of someone who's first requirement is the Right to live and then the Right to information.

D] Lack of knowledge amongst both educated and uneducated people about the Right, procedure and accessibility to the information.

E] Lack of efficient record management at both central as well as state levels creates difficulty in easy access of information from the concerned department and hence is one of the challenges faced in successful implementation of RTI act.

F] The non-cooperation from the part of bureaucracy is another major hurdle before RTI act implementation in India. The bureaucrats do not want to disclose the basic information for their vested interests.

G] Bureaucracy also hides information for fear of criticism and to give a good image of them before public.

H] Lack of proper coordination and cooperation among state information commissioners and the PIO hinder the process of proper implementation of RTI act.

I] Non-availability of basic infrastructure also adds to the challenges faced in proper implementation of Right to information act.

Conclusion

Right to information act is a significant key to access public information for the general public. Subsequently providing accountability, transparency and efficiency between the government and its citizen. It makes administration more accountable to the people and with the same it gives them an opportunity to be a part of decision making process. It promotes the democratic ideology of maintaining transparency between the government and its citizens. It helps to unfold the bureaucratic practices taking place by public servants and to reduce corruption and the abuse of authority. This basically tells that the act is for the people and hence its proper use and exercise is in the hands of people itself. Thus it can be said that the Right to information act is an agent of good governance.

REFERENCES

- Borah, S. K. (2013). Right to Information Act: a key to good governance. International Journal of Humanities and Social Science Invention, 2(2), 11-22. file:///C:/Users/Lab/Downloads/B231122-1.pdf.
- Laskar, S. M. (2016). Importance of Right to Information for good Governance in India. Bharati Law Review, October–December, 217-224.,http://docs.manupatra.in/newsline/articles/Upload/AC9CD2C7-B8AD-4C5A-B910-3751BFE5CB28.pdf.
- Rahman, M. M. (2009). Right to Information Act for good governance: Bangladesh perspective. Society and Change, 3(1), 18-27. https://www.societyandchange.com/uploads/1509349083.pdf.
- Sugumar, P. B., &Bairwa, D. I. P. (2015). A Study on the Role of RTI. Cosmos An International Journal of Management, 4(2), 5-6.https://www.cosmosjournal.in/wp-content/uploads/2019/09/CM-JJ15-P-B-Sugumar.pdf.
- Hazra, N. (2013). RTI–A right to good governance. Yojana, 55-57.
- Goel, S. L. (2007). Right to information and good governance. Deep and Deep Publications.

Dr. Sandip B. Kale

M. A., SET, Ph. D.
Assistant Professor & Head,
Department of Political Science,
Yeshwant Mahavidyalya, Seloo,
Dist. Wardha (M. S.)

- Teaching Experience : 16 years for U. G. & 3 years for P. G.
- Research Publication : More than 40 research paper published in peer reviewed national and international research journal.
- Paper Presentation : More than 100 research paper presented in various national and state level conferences and seminars.
- More than 100 articles published in various news papers.
- More than 150 public speeches in various college and social functions.
- Published 3 special issue of research journal & 12 edited books on the occasion of 75th Anniversary of India's Independence.
- Convener of three national conference and three national seminars.
- **Awards :**
  1. State Level "Anandi Sahitya Puraskar - 2018" for reference book on Human Rights & Right to Information.
  2. State Level "Sahitya Ratna Puraskar - 2015".
  3. Shivba Prerana Puraskar.
  4. State Level Research Paper Competition Award.
- **Member :**
  1. Executive Member : Maharashtra Rajyashstra Aani Lokprashasan Parishad.
  2. Executive Member : Vidarbha Rajyashatra Pradhyapak Parishad, Nagpur.
  3. Executive Member : Dr. B. L. Bhole Vichar Manch, Nagpur.
  4. Secretary : Alumni Association of Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola.
  5. Life Member : Indian Association for Women's Studies, Delhi.
  6. President : Indian Research And Educational Foundation, Wardha

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pejbook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com

ISBN 978-81-19118-95-3

₹ - 295/-

माहितीचा अधिकार

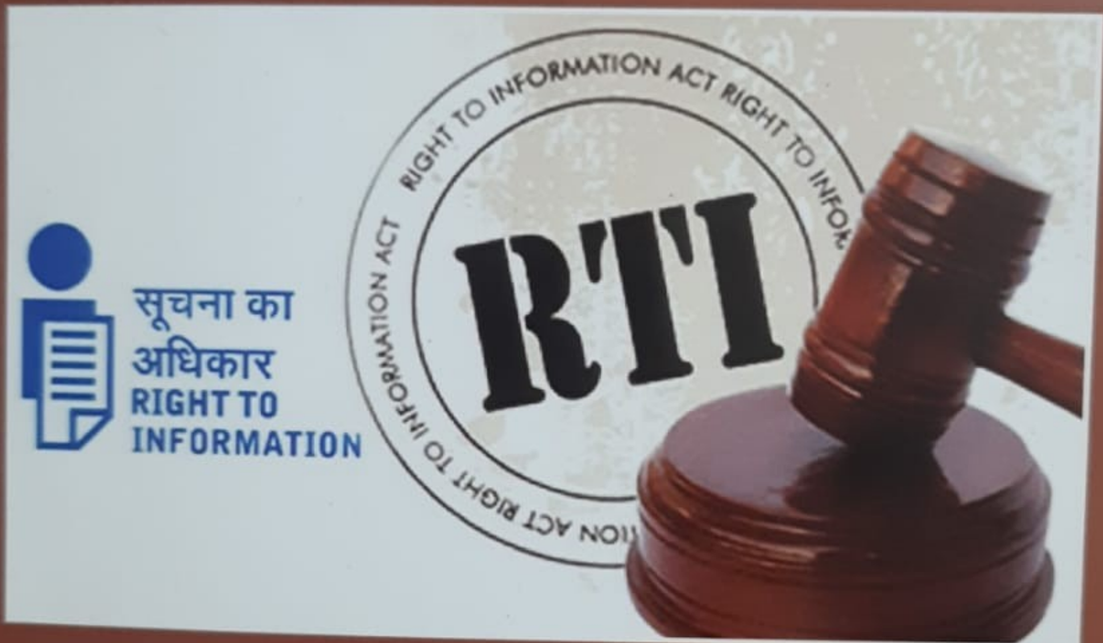

संपादक
प्रा. स्फूर्ती संजय समुद्रे

: अनुक्रमणिका :

• माहितीच्या अधिकारासंदर्भात युवकांची भूमिका............... ७
- प्रा. डॉ. संगीता चोरे

• माहिती अधिकार अधिनियम २००५ :
प्रमुख मुद्दे आणि प्रभाव १५
- डॉ. चंद्रमा दीनदयाल मेश्राम

• भारतीय नागरिक व माहितीचा अधिकार २१
- डॉ. मनोज कृष्णराव सरोदे

• माहिती अधिकार कायदा - वाटचाल व सामाजिक जबाबदारी.. २९
- डॉ. ए. एस. करडे

• माहिती अधिकाराचा विकास व तत्त्वे ३७
- वाघचौरे अशोक भावराव

• माहिती अधिकाराच्या समस्या आणि उपाय ४८
- डॉ. सुजाता नाईक

• भारतीय लोकशाही आणि माहिती अधिकार.....................५५
- प्रा. कृष्णा कचरूजी मेश्राम

• लोकशाही आणि माहितीचा अधिकार..........................६१
- डॉ. मोरेश्वर जिवतुराम मेश्राम

• माहिती अधिकाराचा विकास ६४
- प्रा. डॉ. सौ. संगीता दीपक सूर्यवंशी

• माहितीचा अधिकार अधिनियम-२००५ : प्रमुख मुद्दे
आणि प्रभाव ६७

माहितीच्या अधिकारासंदर्भात युवकांची भूमिका

- प्रा. डॉ. संगीता चोरे,
ग्रंथपाल,
नॅक समन्वयक, आयक्यूएसी समन्वयक,
बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा.

आजचे मानवी जीवन अतिशय जलद व प्रगतशील झालेले आहे. संविधानाने मानवाला दिलेल्या अधिकारान्वये मानवाला वागण्याचे, बोलण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त झाले, पण ही लोकशाही मुळात संपुष्टात येते की काय? ही भीती आज निर्माण झाली आहे. स्वतंत्र भारत देशात नांदताना व्यक्ती गुण्यागोविंदाने नांदतो, पण कुठेतरी तो जातीधर्माच्या विळख्यात सापडल्या गेला व जात, धर्म, पंथ या बाबींना तो इतका चिकटून बसला की, त्याच्या मनात स्वधर्माची, स्वजातीची पाळेमुळे घट्ट रोवल्या गेली आहेत. मुक्तपणे संचार करताना कुठेतरी तो आपले स्वातंत्र्य संपुष्टात आणण्यासाठी स्वतः जबाबदार ठरतो आहे. कर्तव्याची जाणीव जोपर्यंत मानवाला होणार नाही तोपर्यंत लोकशाहीचा मूळ अर्थ त्याला कळणार नाही. संविधानाने मानवाला समान हक्क व अधिकार बहाल केले, त्याचा योग्य तो फायदा समाजात व्हायला पाहिजे. मानवाधिकार राज्यव्यवस्थेचा एक अविभाज्य घटक आहे. समाजात वावरताना, जीवन जगताना मनुष्य ज्या विचारांमुळे आपले आयुष्य व्यतीत करतो त्यातून कुठेतरी एक विशिष्ट प्रकारची विचारप्रणाली व आचारधर्म प्रसृत होतो. आपण आज संविधानाचा स्वीकार केला आहे व तो दीर्घकाळ टिकून राहण्यासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्य व जीवनाची स्वायत्तता टिकवून ठेवण्यासाठी आधुनिक काळात मानवी संस्कृती जपणे हे नितांत गरजेचे आहे. मानवी स्वातंत्र्याचे मूल्य सर्वप्रथम धार्मिक जीवनात दृढमूल झाले व ते सर्वत्र संचार करू लागले. खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचे प्रमुख लक्षण म्हणजे लोकांचा शासनाच्या व्यवहारात असलेला सहभाग होय. प्रतिनिधीला मताधिकाराने निवडून देण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करूनही आपण त्याचा योग्य उपयोग करतो आहे का? हा प्रश्न आज युवांसाठी निर्माण होतो. आजचा युवा केवळ पक्षासाठी आपले प्राण वेचतो, परंतु मुळात आपले हित कशात आहे याची जाणीव तो हरवून बसतो.

'जय श्रीराम' असे म्हणण्यास भाग पाडले व त्याने तसे न केल्याने त्याला मारहाण केली. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, युवा हा पूर्णपणे भरकटलेला आहे. तो कुणाच्यातरी दबावाखाली येऊन स्वतःचे हक्क व अधिकार गमावून बसलेला आहे. मानवाधिकाराचा प्रगल्भ विचार युवाने करायला पाहिजे, परंतु स्वार्थापोटी जणू मताधिकार गमावून धार्मिक वादविवादात शिरून आपल्या अनुभवाच्या वाटा शून्य असल्याचे तो दर्शवतो.

संकल्पना व स्वरूप

पूर्वीच्या काळी समाजश्रेष्ठतेचा क्रम क्षत्रिय व त्यानंतर इतर असा लादण्यात आला होता. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गणराज्यांच्या राजकीय कारभारात विशिष्ट उच्च कुलीन लोकच सहभागी होऊ शकत. लोकशाहीप्रमाणे आम जनतेला तेथे प्रतिनिधित्व दिले जात नसे. राजेशाहीतील जवळजवळ सर्व पदे त्याच ज्येष्ठता क्रमाने होती व गणराज्याचे प्रतिनिधी ते पद भूषवित होते.[१] मुळात ही गणराज्ये व जाती व्यवस्था यांचा प्रारंभ कसा झाला याचे अचूक उत्तर देणे कठीण आहे. पूर्वापार चालत आलेल्या धर्मसूत्राच्या निर्मिती सोबत जातीव्यवस्थेचेही प्रकटीकरण सुरू झाल्याचे निदर्शनास येते. जातीनुसार उद्योगधंदे करणाऱ्या गणांची त्यांच्या उद्योगांनुसार ओळख निर्माण झाली. एकंदर ही समाजव्यवस्था रूढ झाली. यावरून असे सिद्ध होते की, धर्माच्या कट्टर अनुयायांचे वर्तन जेव्हा विरुद्ध पद्धतीने प्रवाहित होत असते तेव्हा त्याचा विपरीत परिणाम मानवाच्या हक्क व अधिकारांवर होतो. युवा वर्ग तर भटकत जातोच पण तो जाती-धर्माच्या विळख्यात पार गुरफटला जातो. माणुसकी, नीतीनियमांच्या, सहिष्णुतेच्या वायफळ चर्चा करत असतो. स्वार्थापोटी इतरांची अवहेलना करणे, स्वतःसाठी अमुक उच्चनीती व अन्य घटकांसाठी अवनीतीने, दुटप्पीपणाने वागणे, अशी कुटनीती करतो. अशा कूटनीतीने मानवाचे हक्क व अधिकार संपुष्टात येतात. मानवाच्या मनोवृत्तींचा आणि त्यांनी आखलेल्या तत्त्वांचा मेळ कधीच जुळणार नाही. तत्त्वज्ञान उत्तम दर्जाचे व व्यवहार विचित्रपणाचे असे अस्वस्थ करणारे अनुभवदेखील आपल्याला या समाजात येतात. जातीभेद ही खरी वस्तुस्थिती आहे. त्यासाठी लोकशाही शासनाची चौकट ही जनतेच्या वाढत्या सहभागाला प्रेरक ठरेल, अशा स्वरूपाची संस्थात्मक उभारणी केली जावी व त्यातूनच परिवर्तनाच्या वाटा प्रगल्भ होतील ही अपेक्षा संविधानातून दिसून येते. धर्म, लिंग, जात, वंश आणि वर्ण यानुसार भेदाभेद करणे हे गैरवर्तन आहे. मानवी हक्क व अधिकारांवर ते अपायकारक ठरते, जे संविधान मान्य करत नाही. नागरिकांना

आकाशात विविध प्रकारचे पक्षी उंच भरारी घेतात. जंगलात विविध प्रकारचे पशू मुक्त संचार करतात. मानवाधिकाराने असाच समसमान हक्क मनुष्यालाही बहाल केला; तरी एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न उपस्थित होतो तो म्हणजे मनुष्याच्या अधिकारांचे पूर्णतः संरक्षण होणे. शासनासमोर हे एक आव्हान व जटिल समस्या आहे. जीवन जगण्याचा अधिकार, सुरक्षिततेचे आव्हान, कायद्याने समानतेचा हक्क, सरकार निवडून देण्याचा अधिकार, अन्यायाविरुद्ध वाचा फोडण्याचा अधिकार दिला आहे व सद्य:स्थितीत 'समान काम - समान वेतन' प्राप्त होण्याची तरतूद कार्यान्वित व्हावी, ही अपेक्षा युवक करतो आहे. डिसेंबर १९६६ मध्ये ही कमतरता दूर होण्यासाठी राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने मानव अधिकारांचे पालन करण्यासाठी दोन आंतरराष्ट्रीय करार तयार केले.

१) आंतरराष्ट्रीय नागरी व राजकीय अधिकार.

२) आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार.

या दोन करारांवर ३५ देशांनी १९६६ साली स्वाक्षऱ्या केल्या. भारताने १०/०४/१९७९ रोजी ३५ करारांवर सह्या केलेल्या राष्ट्रांवरील दोन्ही आंतरराष्ट्रीय मानव अधिकार आपल्या कायद्याच्या चौकटीत आणणे बंधनकारक असून न्यायालयाद्वारे हे अधिकार कार्यान्वित करणे आवश्यक आहे.[२] या धर्तीवर भारतीय जनमानसात कोणती विचारसरणी कार्यरत आहे, त्या अनुषंगाने मानवाधिकाराच्या संदर्भात त्याचे प्रतिबिंब कसे उमटते याबाबत विचार होणे गरजेचे आहे.

मानवाधिकार

भारताचे संविधान आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ या दोहोंचे मानवी अधिकारात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. मानवाधिकाराचा मूळ गाभा स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यावर निर्भर आहे. प्रत्येक मानवाला माणूस म्हणून जगण्याचा पूर्णतः अधिकार आहे. समता हे मानवाधिकाराचे पहिले मूल्य असून जाती, वर्ण, लिंग, धर्म, भाषा व इतर कोणत्याही बाबतीत भेदभाव न करता उपलब्ध असलेल्या अधिकारांचा लाभ सर्वांनाच घेता येईल, ही एक फार महत्त्वपूर्ण बाब आहे. समता व स्वातंत्र्य हा मानवाधिकाराचा आधारस्तंभ आहे. ती मानवाची प्रतिष्ठा आहे. समता समाजात रुजल्याशिवाय मानवाधिकारांचा उपभोग नागरिकांना घेता येणार नाही. अधिकाराशिवाय तो प्रगती करू शकणार नाही. अधिकार व प्रगती याचा निकटचा संबंध असून ते परस्परांना पूरक आहेत. त्यातून व्यक्तीची प्रतिष्ठा निर्माण होते. अधिकाराची जाणीव, सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. सामाजिक न्याय देणारी समाज व्यवस्था मानवाधिकारांवर आधारित असणे गरजेचे ठरते. माणुसकी जपताना सर्वप्रथम माणूस बनून जगणे, परस्परांना

प्रत्येक मानव हा स्वतंत्र जन्माला आला. मुक्त संचार करणे त्याच्या अधिकारात आहे, परंतु काही बंधने व नियमावली मानवासाठी असणे हे क्रमप्राप्त ठरते. सरकारने मानवाच्या हक्क व अधिकारांची जाणीव करून देण्यासाठी व जनतेच्या व्यावहारिक कामकाजाबाबत अंमलबजावणी कशी करता येईल या संबंधित भारताच्या संसदेने २००५ मध्ये आरटीआय लागू केला. हा कायदा १५ जून २००५ रोजी अमलात आणला गेला व १३ ऑक्टोबर २००५ रोजी पूर्णत: पारित करण्यात आला. या कायद्यानुसार ठरावीक वेळेच्या आत माहिती देणे बंधनकारक आहे. स्वत:साठी कुठलीही माहिती मागविण्याचा हक्क नागरिकांना प्रदान करण्यात आला आहे. घटनेतील तरतुदीप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीला बोलण्याचे व विचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले आहे. संविधानाच्या ३७ व्या कलमात मार्गदर्शक तत्त्वांचा उद्देश स्पष्ट करण्यात आला आहे. कलम ३८ नुसार समाज व्यवस्थेत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रस्थापित केला जाईल व लोककल्याण साध्य केले जाईल. सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करण्यासाठी कलम ४४, ४५, ४६ व ४७ या कलमात राज्याला निर्देश देणाऱ्या तरतुदी विशद करण्यात आल्या आहेत.[३] शासनाने हे सर्व अधिकार प्रदान करूनही नागरिकांच्या हक्कांवर गदा येण्याचे चित्र आज दिसून येते. आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्याच्या उपाययोजनेने मानवी हक्कांची पायमल्ली होताना दिसते. पुनश्च हुकूमशाहीचे प्रस्थ निर्माण होण्याचे चिन्ह आज लोकशाहीप्रणीत देशात उद्भवताना दिसत आहे. यासाठी युवकांनी सर्वधर्मसमभाव हे सूत्र आत्मसात करून एकजुटीने मानवी हक्कांसाठी संघर्ष करायला पाहिजे तरच मानवी हक्क प्रदान केलेल्या लोकशाहीच्या मूल्यव्यवस्थेस अधिक बळकटी येईल, अन्यथा हुकूमशाही प्रस्थापित व्हायला वेळ लागणार नाही.

युवांमधील असंतोष व वैफल्य

भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय अभिसरण प्रचंड प्रमाणात घडून आले, परंतु सूत्र मात्र उच्च वर्ण व सुशिक्षितांच्याच हाती आले. शेतकरी व शेतमजुरांचा प्रश्न आजतागायत वर्णी लागला आहे. शेती हा मुख्य व्यवसाय असूनदेखील त्यांच्या पुढाऱ्यांची संख्या नगण्य आहे. व्यक्तिपूजा हा राजकारणाचा स्थायीभाव युवाशक्तीमध्ये प्रचंड प्रमाणात आढळून येतो. एखाद्या नेत्याच्या अवतीभोवती फिरणे, लोटांगण घालून त्यांच्या चरणी स्वत:ला अर्पण करणे व स्वत:चे अस्तित्व गमावून बसणे, अशा कुठल्याही चळवळीमध्ये युवकांचा मोठा भरणा असतो. काही उच्च विद्या विभूषित युवक तर क्रांतिकारक विचारांची खूणगाठ मनाशी बांधतो व हाती शस्त्र उचलतो. पण ते विचार बदल घडविणारे

त्या वेळी येथे सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो. युवकांनी आपली भूमिका ठामपणे बजावून कुणाच्या आहारी न जाता आपले निर्णय स्वतः घेऊन आपले राहणीमान उंचावणे ही आज काळाची गरज आहे. शोषणामुळे शोषितता निर्माण होत असते. गरीब-श्रीमंत व कनिष्ठ-वरिष्ठ अशी पातळी समाजात डोके वर काढत जाते व संघर्ष ही नित्याची बाब ठरते. यात प्रामुख्याने माणसाचे सर्वच व्यवहार पुन्हा धर्माच्या नावाखाली येतात की काय, हा प्रश्न निर्माण होतो परंतु बहुधार्मिक समाजात कोणत्याही एका धर्माचा कट्टरपणा सर्वमान्य होऊच शकत नाही किंवा कोणताही मोठा जनसमूह फार काळपर्यंत अविचारी धर्मांधता सहन करू शकत नाही.[४]

मानवी हक्कांचे उल्लंघन

आज आधुनिक सुधारणेच्या नावाखाली सर्व सरकारी कंपन्या विकल्या जात आहेत. निजीकरण करण्यात येत आहे. सरकारी सुविधांपासून वंचित ठेवून कंत्राटी पद्धतीने भरती प्रक्रिया सुरू करण्यात आली आहे. हा निर्णय लोकशाहीला मारक असूनही सर्रास हुकूमशाहीच आहे. हा जर निर्णय मागे घेतला नाही तर युवाशक्तीने एकवटून या गोष्टीचा निषेध करावा. सर्वधर्म, जाती-लिंगभेदाची होळी करून सर्वांनी संघटित होऊन तीव्र आंदोलन केल्यास त्याचे पडसाद उमटतील हे निश्चितच आहे. राज्य शासनाने नऊ कंपन्यांची निवड करून त्यात विविध शासकीय विभागांमध्ये कंत्राटी पद्धतीने युवकांची निवड करण्याचा घेतलेला निर्णय हा युवाशक्तीमध्ये संतापाची लाट पेटविणारा आहे. याविरुद्ध युवाशक्तीने संघटित होऊन हा निर्णय रद्द करण्यास सरकारला भाग पाडले पाहिजे व मानवी हक्कांवर होणारा अन्याय व विकास अधिकारांवर गदा आणणारा हे निर्णय आहे. वास्तविक मानवी हक्क व अधिकार हे लोकशाही बळकट करणारे आहेत.

भारतीय निवडणुकांमध्ये युवकांचा जास्तीत जास्त सहभाग असतो. सळसळत्या तरुणाईत बुद्धिभ्रम निर्माण करून समाजात तेढ निर्माण करण्याचे कार्य राजकीय पातळीवर होताना दिसते. नागरिकांना मिळालेल्या हक्कांचे उल्लंघन होताना दिसत आहे. १९९३ च्या मानवी अधिकार संरक्षण कायद्यान्वये मानवाचा हक्क आयोग स्थापन करण्यात आला. त्यामुळे मनुष्याच्या हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन होऊ लागले, परंतु स्वार्थापोटी महत्त्वाच्या ठिकाणी दहशतवादी व नक्षलवादी हल्ले घडवून आणले जातात. त्यांचा सूत्रधार कोणीही दुसरा असो, पण त्यात हल्लेखोर मात्र युवा वर्ग असतो. इतकेच नव्हे तर प्रकल्प निर्मितीच्या नावाखाली एखादी जमात जर दुर्गम भागात राहत असेल, तर त्यांची वस्तीसुद्धा नष्ट केली जाते. त्यांच्या जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतला जातो. त्यातून त्यांच्या

आहे. समाजात तिची अवनीती होत असेल तर मानवी हक्क अधिकाराचे उल्लंघन झाल्यावाचून राहणार नाही.

मानवी हक्कांची पायमल्ली

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जवळपास शतक लोटत आले आहे, तरी या दरम्यान येथील युवकांची स्थिती काय? हा गंभीर प्रश्न उभा राहतो. मानवाधिकार व हक्क लागू झाल्यानंतर सर्व मानवांना त्यांच्या हक्कांची, अधिकारांची जाणीव व्हावी, त्यांची आर्थिक व सामाजिक पिळवणूक होऊ नये. या माध्यमातून प्रगत देशांनी संविधानाने दिलेल्या सर्व मूलभूत हक्कांचा व अधिकारांचा मूल्य तत्त्वावर स्वीकार केलेला आहे. पण त्यातून तरुणांचे प्रश्न सुटतील काय? हा एक प्रश्न निर्माण होतो. आर्थिक सुधारणा करण्याच्या माध्यमातून व विकसनशीलतेकडे देश नेण्याच्या विचारसरणीतून आज सरकारने देशी उद्योग, सरकारी कंपन्या विकण्याचा चंग बांधला आहे. त्यामुळे मानवाधिकारांच्या हक्कांचे अवमूल्यन होत आहे. सार्वजनिक क्षेत्राला तिलांजली देऊन खाजगी क्षेत्राला प्राधान्य दिल्याने युवकांचे भविष्य धोक्यात आल्यावाचून राहणार नाही. यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या येथे प्रस्थापित होतील व देश पारतंत्र्यात जायला वेळ लागणार नाही. देशी उद्योगधंदे बंद पडून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे उत्पादन वाढ किंवा रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतीलच असे नाही. याउलट रोजगार उपलब्ध होणार नाही. कारण त्यात उच्चशिक्षित कामगार केवळ अल्प प्रमाणात ठेवण्याची शक्कल लढविल्या जाईल. तांत्रिक पद्धतीचा वापर झाल्याने रोजगाराची संधी त्या ठिकाणी राहणार नाही व बेरोजगारीत वाढ होईल. लोकांची उत्पादकता कमी होईल. त्यांची अन्नान्न दशा होईल. समाज गरिबीत भरडला जाईल. अशावेळी युवक आक्रमक झाल्यावाचून राहणार नाही. बेरोजगारीमुळे मानवी हक्क अधिकार उपभोगता येणार नाहीत. सरकारी नोकरीमध्ये ज्या सुविधा प्राप्त आहेत, त्या निजीकरणामध्ये वा खाजगीकरणात राहणार नाहीत. याचा विचार व्यक्तीने करणे नितांत गरजेचे आहे.

निर्भयता

अज्ञान, आपत्ती व भीती यावर मात करून जो जिंकला तो समाजात योग्य कार्य करू शकतो. युवांमधील सर्वात मोठा दुर्गुण म्हणजे त्याचे मानसिक स्वास्थ्य व त्याच्या अंगी असलेली आध्यात्मिकता होय. तो जेव्हा धर्माच्या आहारी जातो तेव्हा तो अनर्थ घडवतो. आपल्या भारतीयांच्या मनात धर्म हा स्वभावतःच व जन्मतःच रुजलेला आहे. तो जसजसा बळावत जातो तसतसे अंधकाराचे साम्राज्य निर्माण होत जाते. अशावेळी युवाशक्तीने स्वयंशक्ती जागत करून स्वतः च्या मनचक्षूने विचार

सर्वांना मानवी अधिकार व हक्कांची तरतूद शासनाने करून दिलेली आहे. तेव्हा सर्वप्रथम माणूस म्हणून जीवन व्यतीत करणे हे गरजेचे ठरते. तरुणांमध्ये आत्मविश्वासाची प्रबळ शक्ती निर्माण होणे गरजेचे आहे. स्वत:चे आत्मभान गमावून दुसऱ्याच्या चरणी लोटांगण घातल्यास त्यांचे अध:पतन झाल्यावाचून राहणार नाही. अनुकरण करणे म्हणजे आपली प्रगती नव्हे, तर प्रश्नांची थेट उत्तरे शोधणे, संकटाला सामोरे जाणे व त्यातून मार्गक्रमण करणे ही शक्ती तरुणांमध्ये निर्माण होणे काळाची गरज आहे. लोकशाहीचा खरा स्तंभ हा युवा आहे. युवाशक्तीवर लोकशाहीचे अस्तित्व टिकून आहे पण आजचा युवा स्पर्धात्मक न होता, तो राजकारणी घडामोडींचा सूत्रधार बनण्यासाठी अग्रेसर होत आहे. इतरांजवळ असलेली प्रत्येक गोष्ट आपण शिकावी परंतु ती स्वमनाने आत्मसात करून त्या पद्धतीने ती व्यतीतदेखील करावी. आपण आपले स्वातंत्र्य गमावून कधीच आनंदाने जगू शकणार नाही, आपले अस्तित्व न विसरता इतर धर्मातील सार ग्रहण करून त्याचा आदर केला पाहिजे तरच समभाव निर्माण होईल व समता प्रस्थापित होईल. मानवी हक्क अधिकारांचे उल्लंघन होणार नाही.

स्वयंप्रकाशितता

लोकशाहीचे तत्त्व अंगीकारायला पाहिजे. आपल्या वर्तणुकीत सुधारणा घडवून आणणे हेच खरे त्याचे उद्यमशील बनविणारे शिक्षण होय. युवा हा रेशीमच्या किड्याप्रमाणे असतो. तो स्वतःच आपले तंतू उलगडत असतो आणि कालांतराने त्यात गुरफटतो व आपल्या दुष्कृत्याने स्वत:भोवती कुकर्माचे जाळे विणतो. स्वतःच्या अज्ञानाने स्वतःला अज्ञानी बनवतो व आक्रांत मांडत बसतो. त्याऐवजी स्वतःच्या चुका सुधारून, मी स्वत:भोवती विणलेले दुष्कृत्याचे जाळे मलाच तोडावे लागेल व त्या अनुषंगाने जीवन कंठीत करून इतरांना सलोख्याने वागणूक द्यावी लागेल; हा विचार जेव्हा युवा पिढी करेल, तेव्हाच तो देशाचा उज्ज्वल, उत्तम नागरिक म्हणून समतेने, बंधुत्वाने नांदू लागेल. युवाशक्तीचे मूळ त्याचे शील आहे. त्याच्या प्रवृत्तीचा समुच्चय व त्याने केलेल्या त्याच्या कृत्याची गोळाबेरीज हे उत्तम नागरिक घडण्यासाठी चांगल्या व वाईट या दोन्ही कृत्यांचा समन्वय असतो. चांगल्या संस्कारांची, कृत्यांची सरशी झाल्यास युवा चांगुलपणाकडे वळतो. पण वाईट कृत्यांचा वरचष्मा त्याच्या मनचक्षूंवर चढला असेल, तर तो त्या विचारांनुसार दुष्कृत्य करतो, परंतु त्या दुष्कृत्यांच्या विपरीत असणाऱ्या सवयी मनावर बिंबविणे हाच त्या दुष्कृत्यांच्या सवयीवर एक उपाय आहे. दुष्कृत हे सत्कृत्याच्या कह्यात आणता येतात, हे युवा ज्या दिवशी समजून घेईल त्या दिवशी लोकशाहीची पाळेमुळे घट्ट झाल्याशिवाय राहणार नाहीत व मानवी अधिकार

होईल. युवा जेव्हा दुर्बल बनतो तेव्हा तो अज्ञानी बनतो, परंतु त्याला सामर्थ्याची खरी गरज असते कारण ज्ञानाचा प्रकाश प्रज्वलित झाला की सारे अमंगल नष्ट होईल. तो आपले चारित्र्य उत्तम बनवून स्वयंप्रकाशी, नित्यमय व शुद्ध बनेल.

समारोप

प्राचीन मध्ययुगीन काळापासून मानवाला मिळालेले अधिकार हे निसर्गदत्त म्हणून ओळखले जात होते, परंतु राजकीय व्यवस्था जेव्हा रीतसर स्थापन झाली तेव्हा कायद्याने अधिकार बहाल केले व ते घटनेने दिलेल्या अधिकारांमुळे मानवाधिकार व हक्क असे ओळखले जाऊ लागले. मानवाचे हक्क व अधिकार सुरक्षित होण्यासाठी आज भारतच नव्हे तर विश्वभरातील सर्वच सेवाभावी संस्थाने व संयुक्त राष्ट्र कार्य करत आहेत. मानवी अधिकार हे कोणत्या राजकीय समाजाने तयार केलेले नाहीत, तर त्यांच्या जीवनाचे संरक्षण व्हावे, मानवाचे हक्क, अधिकार त्यांना प्राप्त व्हावे म्हणून त्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे हे राजकीय समाजाचे कर्तव्य आहे. मानवाचे हक्क, अधिकार व त्याच्या जीवनाचे उद्दिष्ट पूर्ण होण्यासाठी त्याला हमी प्राप्त होणे म्हणजेच त्याचा मानवाधिकार होय, असे गृहीत धरणे म्हणजेच मानवाची उन्नत काळजी घेणे व त्याला जीवन जगण्याची उत्तमशैली प्राप्त करून देणे होय. ही एक मानवी संकल्पना होय व हक्क, अधिकारांची जाणीव होय.

संदर्भसूची

१) प्राचीन भारतीय इतिहास- डॉ. बिंदा परांजपे - विलोकवाङ्मय, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई -४०० ०२५, द्वितीय आवृत्ती ऑगस्ट, २००५, पृष्ठ- ४०.

२) मानवाधिकार संकल्पना - सोमा पी. गोंडाने - ह्यूमन राइट्स प्रोसेसिंग, आधार पब्लिकेशन, अमरावती, फेब्रुवारी २०१२, पृष्ठ- १७१, १७२.

३) भारतीय परिप्रेक्षात मानवी हक्क - डॉ. शरद सांबारे, प्रा. राहुल बावगे - प्रकाशक गणराज अपार्टमेंट, हुडकेश्वर रोड, नागपूर- ३४- प्रथम आवृत्ती ३० मार्च २०१४. पृष्ठ -१५, १६.

४) भारतीय राज्यव्यवस्था - डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे - मनोहर पिंपळापुरे महाल, नागपूर. चौथी आवृत्ती जून २००९, पृष्ठ- २८२.

५) धर्मांतरांचे अर्ध शतक, केशव मेश्राम- विलोकवाङ्मय, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई -४०० ०२५, द्वितीय आवृत्ती ऑक्टोबर २००७, पृष्ठ- ०६.

Also Available in e-Book

पुस्तक निर्मितीचा प्रवास : प्राचीन काळापासून

हस्तलिखित ते ई-बुक

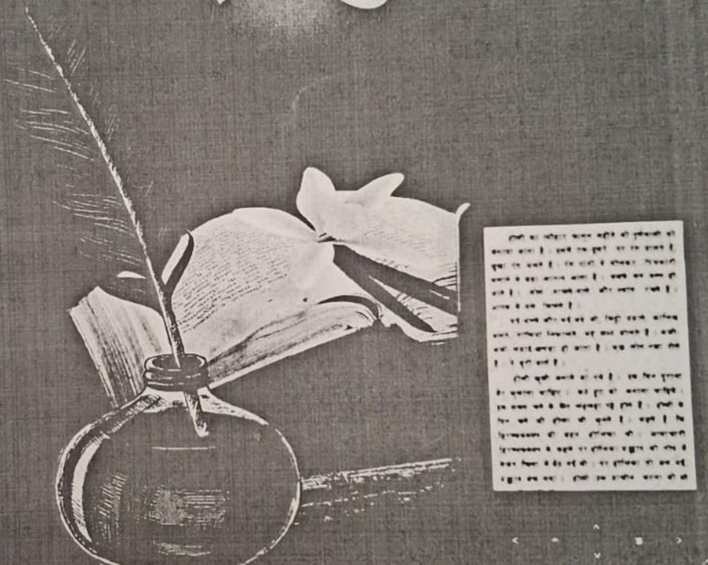

Prashant

हितेश ब्रिजवासी ▪ डॉ. तुषार पाटील

हस्तलिखित ते ई-बुक
Hastlikhit te E-book

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
ऑगस्ट 2020
978-93-89501-56-8
₹ 295/-

■ अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e -Book s are available online at www.prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. तसेच मजकूराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतील असे नाही.

- ऑनलाईन पुस्तके आणि त्यांची संकेतस्थळे — १६६
  - सुरेश किसनराव इंगळे
- ई–बुक, संकेतस्थळे आणि डेटाबेस : एक अभ्यास — १७२
  - अतुल अभिमन खैरनार
- डेटाबेस आणि त्यांची संकेतस्थळे — १७६
  - उदय उ. कुलकर्णी, चांगदेव बाबुराव कहांडळ
- ई–बुक शैक्षणिक ग्रंथालयातील एक आवश्यक घटक — १८९
  - सुमेधा सुबोध सौंदाणकर
- महाविद्यालयीन ग्रंथालयात इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाचा वापर — १९३
  - अभय शिवाजीराव देवरे
- ई–अध्ययनात पुस्तकांचा वापर — १९७
  - डॉ. सरला निंभोरकर
- समाज प्रबोधन आणि ग्रंथ : एक अभ्यास — २०२
  - तृप्ती राजेंद्र शहा
- समाज प्रबोधनात ग्रंथाची उपयुक्तता — २०८
  - सिध्दार्थ बाबूराव शिंदे
- विविध प्रसंगात ग्रंथांचे महत्व — २११
  - डॉ. माणिक सुजित राजोपाध्ये
- ग्रंथ : समाजाचा अमूल्य वारसा — २१४
  - जयश्री रामराव पाटील
- ग्रंथ : समाज निर्मितीचा मुख्य दुवा — २१९
  - तेजस शांताराम रेवाळे
- समाज आणि ग्रंथ — २३३
  - डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे, डॉ. संगीता राजेन्द्र चोरे
- ग्रंथ निर्मीती व्यावसायीकांसमोरील समस्या — २३८
  - डॉ. ढाकणे बालाजी निवृत्तीराव

समाज आणि ग्रंथ

– डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे
बॅरि.शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)
– डॉ. संगीता राजेन्द्र चोरे
ग्रंथपाल, बॅरि.शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)

आम्हा घरी धन शब्दाचीच रत्ने। शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू।
शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन। शब्दे वाटू धन जन लोकां।।
–संत तुकाराम

समाजाला प्रबोधन करण्यासाठी दैनदिन जीवनातले अनुभव देऊन व्यवहारातील दृष्टान्त देत शब्दाला प्रमाण मानून संत तुकारामांनी जे विचार आपल्या अभंग रचनेतून समाजात रूजविले ते अत्यंत प्रभावी आहेत. संगणकीय युगात आपण पदार्पण केले असले तरी अंधश्रध्देच्या विळख्यातून मनुष्य आजही मुक्त झालेला नाही. संताच्या मांदियाळीने आपल्या परखड भाषेतून समाजाला जीवनाचे, व्यवहाराचे मोल समजावून सांगितले परंतु समाजात बऱ्याच प्रमाणात आजही अंधश्रध्देचा भस्मासूर विळखा घालून बसलेला आहे. नवसायास करणे, व्रतवैकल्य करणे, लग्नगाठी जोडताना कुंडली जुळविणे, प्रवासाला निघण्यापुर्वी मुहुर्त शोधणे. अशा अनेक बाबींनी समाज पछाडलेल आहे. पौराणिक ग्रंथ अध्यात्मिकतेची जोड देऊन सामाजिक, राजकीय वातावरण मंगलमयी करण्यासाठी सदैव प्रबोधनकारी ठरले. समाजाला डोळस बनवून अध्यात्मिकतेतून सांस्कृतिक वळणाकडे नेऊन भरकटलेल्या समाजाला योग्य दिशा दाखविण्यासाठी ज्ञानेश्वरी, भावार्थ रामायण, तुकारामांची गाथा, श्रीमद् दासबोध, मनाचे श्लोक, ग्रामगीता हे ग्रंथ समाज प्रबोधन करणारे आहे. या ग्रंथाची निर्मिती ज्या काळात झाली त्याकाळची सामाजिक परिस्थिती, मतमतांतरे, जीवनातील दु:ख, उत्तमरित्या रेखाटून जीवनाचा संपूर्ण सार कथन केला आहे. या ग्रंथाची आवश्यकता तत्कालात जशी होती तशीच आजच्या स्थितीलाही लागू होणारी आहे. पौराणिक ग्रंथाप्रमाणेच समाजासाठी धैय स्विकारणारे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे चरित्र, संभाजीचे चरित्र, फुले-शाहु-आंबेडकरी साहित्य घराघरांत पठण करण्याची आज नितांत गरज आहे. स्खलनशील समाजाला अस्खलीत बनविण्यासाठी आजही पौराणिक, सामाजिक व्यावहारिक ग्रंथ नित्य उपयोगी पडणारे आहे. संगणकावर आज अनेक ग्रंथाचे संकलन आहे परंतु ग्रंथालयात जपुन ठेवलेली ग्रंथसंपदा हाताळून त्याची गोडी चाखण्याचा

"मना सांग पा रावणा काय झाले?
अकस्मात ते राज्य सर्व बुडाले।
म्हणेनी कुडी वासना सांडि वेगी।
बळे लागला काळ हा पाठीलागी."

'ग्रंथराज दासबोध' यात वैश्विकतेच्या अनुभूतीची प्रकर्षाने जाणीव होऊन एका प्रयत्नवादी द्रष्ट्या विचारवंतानी सांगितलेली मानवी जीवनाची कालवेधी आचारसंहिता दिसून येते. कोदंडधारी श्रीरामांचे उदाहरण समाजाला पटवून देत धैयाप्रत वाटचाल करायला लावणारी प्रेरणा प्रोत्साहन देणारी आहे. 'दासबोध' हा ग्रंथ साधकांच्या हाती देताना दृष्टान्ताचे टरफल उकलून गुढाचा गाभा देत अगदी सोप्या व संयुक्तिक भाषाशैलीने समर्पित केला आहे. "अगदी खाणीतील रत्ने शोधून काढण्यासाठी माती एकत्र करून ती चाळावी लागते. मगच त्यातून ती रत्ने वेगळी निवडली जातात तसेच ते आहे." पुढे संत रामदासांचा वारसा घेऊन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी समाजकार्य केल्याचे परिपूर्ण भान होते. 'ग्रामगीतेतून' सृष्टीच्या मानवतेच्या उध्दाराचा प्रयत्न केलेला आहे. माझे कर्म हे स्वत:पुरतेच नसून ते राष्ट्राकरिता आहे. हे समजण्यातच मनुष्यत्व आहे. हि शिकवण ग्रामगीतेतून मिळते.

पौराणिक, शास्त्रीय व चरित्र ग्रंथातून प्रासंगिक परिस्थितीत ग्रंथानी आपले कार्य गाजवून समाजात वैचारिक क्रांती घडवून आणली आहे. अन्याय व अत्याचारावर वाचा फोडण्यासाठी महात्मा फुलेच्या वैचारिक ग्रंथानी सत्यशोधक समाज घडविण्यास सहकार्य केले. गुलामगिरी विरूध्द ललकार ठोकणारी त्यांची ग्रंथसंपदा आज दिडशे वर्षानंतरही समाजात रूढ झालेली आहे. प्रसंगी ते शस्त्राचे काम करून जातात.

समारोप :

समाजप्रबोधनासाठी ग्रंथातून प्राप्त होणारे मार्गदर्शन हे काळानुरूप बदल घडविणारे आहे. वैधकशास्त्र, औषधीशास्त्र, विज्ञान, गणित अशा अनेक ग्रंथाच्या विषयासोबतच आपले पौराणिक व शास्त्रीय ग्रंथ स्वत:च स्वतंत्र स्थान निर्माण करताना दिसतात. या संपूर्ण ग्रंथाचे सामर्थ्य शब्दात सांगण्याजोगे नाही. ते अमर्याद आहेत. त्यांचे विश्वच जणु अजरामर आहे. सर्वच संताच्या मांदियाळीने रचियलेल्या ग्रंथातून एक वैचारिक गाभ्याचे प्रस्तुतीकरण केलेले आहे. आजच्या आधुनिक युगातही हे ग्रंथ आपले स्थान कायम टिकवून आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची
१. प्राचीन मराठी वाङमयाचा इतिहास- [illegible] कोल्हापुर
२. पाच संत कवी - डॉ. श. गो. तुळपुळे - व्हीनस प्रकाशन, पुणे - पृ. ३१
३. श्रीदासबोधातील भक्तीमार्ग - डॉ. नीला जोशीराव - प्रल्हाद महाराज मंडळ नागपूर - पृ. १०६
४. मनाचे श्लोक - एस. के. कुलकर्णी - कॉन्टिनेन्टल, प्रकाशन, पुणे - पृ. २०

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce Colle
Khaperkheda, Dist. Nagpu

आनंद काही औरच असतो. पुस्तके हा आपल्या जीवनाचा गाभा आहे. बुध्दीला चालना देण्यास वाचनाची ओढ असणे, वाचनाची आवड निर्माण होणे ही मानवी प्रवृत्ती आहे. पुस्तकातून मिळणारे ज्ञान प्रवाही असते वाहत्या धारेला निर्बंध नसतो त्याचप्रमाणे प्रत्येक साहित्यातून, ग्रंथनिर्मितीतून उगम झालेला ज्ञानाचा झरा हा समाजाच्या दशा-दिशा दाखविण्यास प्रेरक असतो त्याचे प्रक्षालन करताना मानवी बुध्दीला मिळालेले ज्ञान अगदी पराकोटीचे असते. युगानुयुगापासून निर्माण झालेली ग्रंथ निर्मिती ही समाजाला प्रेरणादायी आहे. ग्रंथाचा ठेवा जपून ठेवण्यासाठी सज्ज असलेले ग्रंथालय हे आजच्या युगाचे ज्ञानमंदीर आहे या ज्ञानमंदिराचे सर्व वाचक रसिकांनी ऋण मानाने तेवढे थोडेच आहे.

पौराणिक ग्रंथाचा महिमा

'संत ज्ञानदेवांचा' काळ लक्षात घेता तत्कालिन सामान्य जनता काम, क्रोध, लोभ, मोहाच्या अधिन होऊन शांतता व आत्मसमाधानाला पारखी झोलेली होती. समाजात पसरलेल्या अज्ञानाचा अंध:कार दूर सारण्यासाठी धर्मभावनेला अध्यात्मिक विचारांची जोड देऊन धर्मजागृती करणे हे कार्य ज्ञानदेवांनी हाती घेतले व सर्वसामान्य समाजाला आकलन होण्यासाठी मराठी भाषेतून 'ज्ञानेश्वरीची' रचना केली. साहित्यिक, सांस्कृतिक दृष्ट्या सामाजिक प्रबोधनासाठी 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ लक्षणीय ठरतो. तत्कालीन परिस्थितीच्या दृष्टिकोणातून राचियलेला पाया अत्यंत महत्तवपूर्ण व उपयुक्त होता तसाच तो सद्यस्थितीलाही लागू होणारा आहे. समाजाच्या दृष्टीने असणारे विचार या ग्रंथात एकवटल्याने हा ग्रंथ वैचारिक क्रांती घडविणारा ठरतो.

'संत एकनाथांनी' रचियलेल्या भारूड, भावार्थ रामायण, स्फुट काव्यातून तत्कालीन समाजाची विदारक चित्रे रेखाटली आहे. समाजामध्ये विषमता आणि अज्ञानाचे प्रस्थ रूजले होते. तत्कालीन परिस्थितीतील अज्ञानी, ढोंगी प्रवृत्तीच्या लोकांना सचेत करण्यासाठी नाथांनी रूपकात्मक रचना केली. सांस्कृतिक रित्या रेखाटलेली भारूडे समाज प्रबोधनासाठी कृतीशील होती आणि आजही आहे. 'भावार्थ रामायण' या 'रचनेतून श्रीरामकथेची प्रेरणा देऊन त्यातील रूपकात्मक रचनेतून अध्यात्मविचारासह समाजप्रबोधन' घडविण्याचे कार्य नाथांनी केले. परंतु दुर्देवाने ही रचना अपुर्णच राहिली. श्रीरामकथा पूर्ण होण्याआधीच 'संत एकनाथ' श्रीरामचरणी विलीन झाले. भावार्थ रामायणातून श्रीराम व रावणाच्या आक्रमक लढ्याचे वर्णन करून रावणाचा अभिमान आणि श्रीरामांच्या शोर्यगाथेला समाजात बिंबविले. एकनाथकालीन समाज पाशवी अत्याचाराला बळी पडलेला होता. त्या अन्याय अत्याचारातून सावरण्यासाठी सामान्य माणसांना त्यांच्या जीवनाशी असलेला

अतिशय सुक्ष्म निरिक्षण करून समाज... आक्रमण व हिंदु समाजाचे होणारे अध:पतन समाजाला समजावून सांगताना ... रामायणातील रावण म्हणजे अत्याचारी म्लेच्छ सुलतान आणि समाजाला मार्ग दाखविण्यासाठी कर्तव्यपूर्तता होण्यासाठी आदर्श मुर्ती 'श्रीराम' असे चित्र रेखाटून स्वातंत्र्याच्या व स्वधर्माच्या लढ्यासाठी केलेले आवाहन त्यात आहे. नैतिक उत्थानाचा मार्ग दाखविणारा हा ग्रंथ भांबावलेल्या स्थितीत जगणाऱ्या समाजासाठी आव्हानात्मक आहे. एकनाथानंतर रामदासांनीही समाजाला पुढे शिकवण दिली. ''एकनाथांनी लावलेले प्रवृत्तीचे रोपटे त्यास प्रयत्नवादाचे खतपाणी घालुन रामदासांनी वाढविले व त्याचे कर्मयोगाच्या प्रचंड वृक्षात रूपांतर केले.''

भागवत संप्रदायातील संत मांदियाळीयातील शिरोमणी 'संत तुकोबांची' अभंगरचना अनावर भावनांना वाट मोकळी करून देत जीवनाच्या अनुभवाला स्विकारत समाजाला बळ देणारी ठरते. भक्तिच्या प्रसारातून समाज प्रबोधन करण्यासाठी 'संत तुकारामांनी' कीर्तन या माध्यमातून समाजाला एकवटण्याचे कार्य केले. दुधारी भाषेतून रचियलेल्या अभंगवाणीने तत्कालीन समाजात प्रबोधन घडवून आणले ते आजच्याही समाजाला उपयुक्त ठरणारे आहे. अंधश्रध्देवर आळा घालण्यासाठी तुकोबांनी बरीच उदाहरणे दिली ती स्थिती आजच्याही काळात दिसून येते. आधुनिक व संगणकीय युगात वावरत असताना साधे रेशीमबंधन जुळविताना आपण कुंडली पाहण्याच्या अधीन होतो. त्यातील ग्रह जुळले नाही तर गुणकौशल्याने परिपूर्ण असूनही मुलीचा विवाह रखडल्या जातो. कुंडलीमुळे वर-वधु पवित्र बंधनात गुंतण्याआधीच ताटातून झालेले दिसतात. ही अंधश्रध्दा मनात ठेवून आजच्याही युगात आपण जगत असलो तर आपण संत तुकारामांच्या विचारांना आत्मसात केलेच नाही असे म्हणावयास हरकत नाही. संत तुकारामांच्या गाथेचे चिंतन करण्याची गरज आज समाजाला आहे.

'संत रामदासांची' साहित्य संपदा विचारात घेतली तर त्यातील क्रांतदर्शी विचाराने समाजात एक आमुलाग्र बदल घडविण्याचे चित्र दिसून येते. त्यांच्या ग्रंथातील प्रेरणा जाणीवपूर्वक व प्रगल्भ स्वरूपाच्या आहे. त्यातून नितीमूल्य, आत्मभान, सत्याचरण, सदाचार अशा अनेकविध पैलूचे दर्शन घडते. 'मनाचे श्लोक' व 'करूणाष्टके' यातुन त्यांचे सहृदयाविष्कारण घडते. रामायणाच्या निर्मितीतून समाजात बदल घडवून आणणारी क्रांतदृष्टी दिसून येते. षड्रिपुवर मात करण्यासाठी रावनाचे उदाहरण देताना मनाच्या श्लोकातून रामदास म्हणतात.

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.
B.S.W. Arts & Commerce College,
Khaperkheda, Dist, Nagpur.

Digital Education :
Resources and Techniques

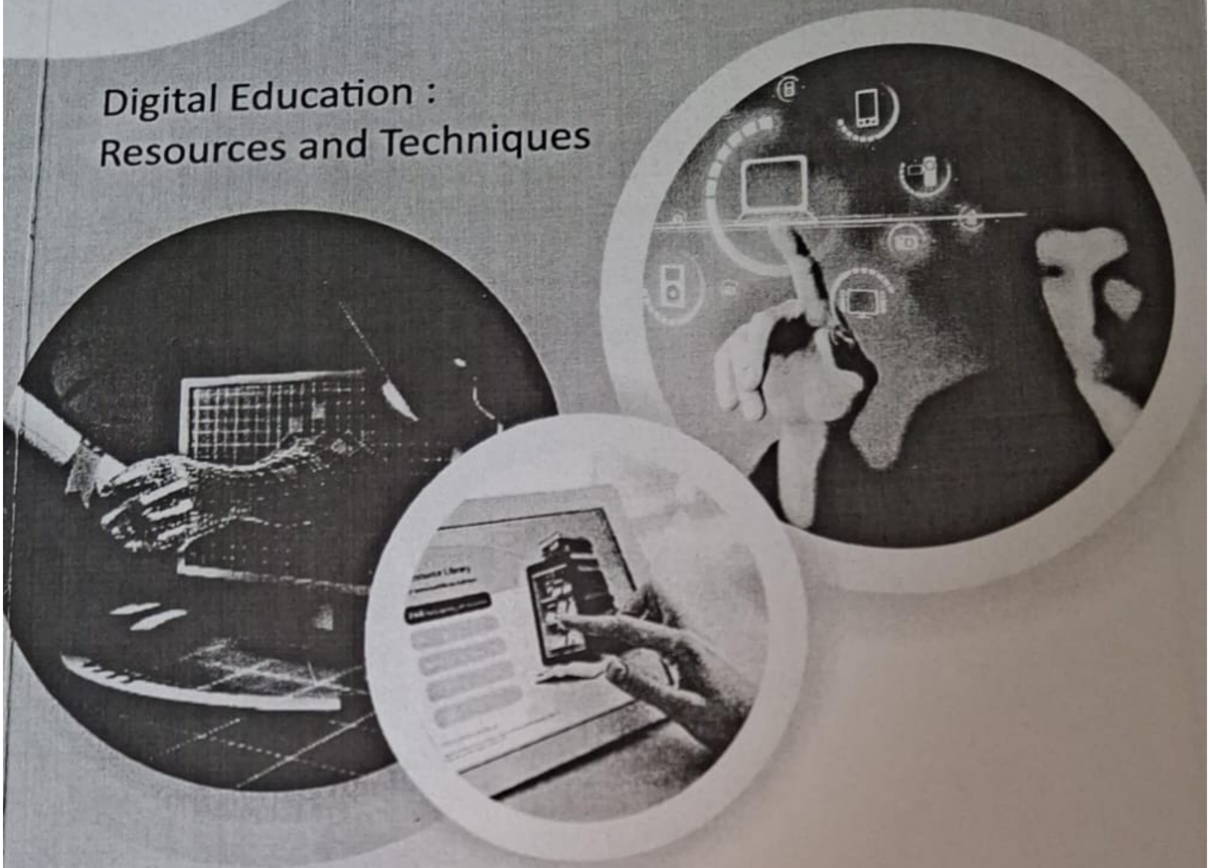

डिजिटल शिक्षण

संसाधने आणि तंत्रे

हितेश ब्रिजवासी • डॉ. संतोष खिराड

Prashant

डिजिटल शिक्षण : संसाधने आणि तंत्रे

Digital Shikshan : Sansadhane ani Tantra

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
14 नोव्हेंबर 2020 (दिपावली)
978-93-90483-18-1
₹ 300/-

अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www:prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक आणि संपादक यांची लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक राहील. तसेच या पुस्तकातील लेखातील मजकूराची संपूर्ण जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखक/लेखकांची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक/प्रकाशक सहमत असतील असे नाही.

- संगणक महाजाल : संशोधन माहितीचा अचुक वेध व शोध १६७
  - डॉ. आरती प्रमोद सपकाळे, मयुरी अनिलकुमार महाजन
- डिजिटल साक्षरता काळाची गरज १७३
  - झफर इकबाल
- वेब आणि इंटरनेट : सुयोग्य हाताळण्याची तंत्रे व पद्धती १७८
  - गौतम मधुकर माने
- शिक्षण पद्धतीत समाज माध्यमांचे योगदान १८४
  - शिंदे सिध्दार्थ बाबूराव
- समाजमाध्यमे : शिक्षणातील उपयोजन १८८
  - डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे, डॉ. संगीता राजेन्द्र चोरे
- माध्यमिक शिक्षणात मोबाईलचा वापर १९३
  - शंकर शेनफडू साळुंके
- डिजिटल शिक्षणाकडे : शिक्षणातील मोबाईलचा वापर १९८
  - जयसिंग मा. कांबळे
- उच्च शिक्षणात मोबाईलची उपयोगिता २०३
  - डॉ. दिपक भगवान पाटील
- मोबाईल अध्ययन : भविष्यातील शिक्षणाची गरज २०७
  - प्रा. डॉ. प्रतिभा सु. पाटणकर, डॉ. नगिना माळी
- शिक्षणातील नवतंत्राचा अभ्यास २१२
  - हेमंत एकनाथ बुधावले
- मोबाईल तंत्रज्ञानाचा शिक्षक प्रशिक्षण क्षेत्रावर होणारा परिणाम २१७
  - डॉ. जितेश चव्हाण
- डिजिटल ग्रंथालय : संधी आणि आव्हाने २२३
  - हितेश गोपाल ब्रिजवासी, डॉ. प्रकाश विजय बर्वे
- ग्रंथालयांचे बदलते स्वरूप २४७
  - संध्या गिरीष यादव
- ग्रंथालय : बदलत्या सेवा आणि सुविधा २५३
  - डॉ. गीता रामचंद्र दोडमणी, भगवान दिनकर गुरव

– डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे
बॅरी. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)
– डॉ. संगीता राजेन्द्र चोरे
ग्रंथपाल, बॅरी. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)

सामाजिक नैतिकता व हितसंबंधाची जाणिव सातत्याने करून देत आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, वातावरणासह शैक्षणिक स्तर मजबूत करण्याचे माध्यम म्हणजे आज प्रचलित असलेली 'समाजमाध्यमे' होय. समाजमाध्यमे दैनंदिन जीवनाचा एक भाग असून त्याशिवाय जगणे ही कल्पनाच अकल्पिय ठरेल असे म्हणावयास हरकत नाही. वर्तमानपत्रे आकाशवाणी व दुरचित्रवाणी ही समाजमाध्यमे जेव्हा उपलब्ध नव्हती तेव्हा घराघरांतून मुलांना मौखिकरित्या होत असलेले ज्ञानार्जन हे शिक्षणाचे बाळकडू ठरले त्यामुळे गुढगुंजन होऊ लागले. बहुधा एकांतातच बौध्दिक गुंजारवामुळे व्यक्ति परिपक्व होत असतो आणि ही परिपक्वता जीवनाला योग्य दिशा दाखविण्यास योग्य ठरते व एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत संक्रमित होत जाते. आजीने व आईने मुलांना सांगितलेल्या पौराणिक कथा, वीरांच्या कथा व परिकथेतूनही मुलांच्या बुध्दीचा कल वैचारिक पातळी गाठण्यास सक्षम होत गेला. त्यात व्यवहाराचे गणित जरी अल्पसे असले तरी उपजत ज्ञान मात्र नक्कीच होते. शैक्षणिक तंत्राचा अवलंब होता परंतु घराघरांतुन मिळणारे हे बाळकडू उत्तम ज्ञानाचे तंत्र होते. कालांतराने त्यातूनच जनसंपर्काचा कल वाढत गेला पुढे विचारांचे आदानप्रदान होऊ लागले. कालांतराने रंगभूमीचा उदय झाला. रंगभूमीवरून सादर होणाऱ्या नाट्यातून समाजप्रबोधन व मनोरंजन होऊ लागले. गुढगुंजन होऊ लागले व त्यावर खमंग असे भाष्य देखील होऊ लागेल. वगनाट्यातून एखादया घटनेवर भाष्य होत असताना हसतानाच विन्मुख करण्याचे कार्य त्यातून घडू लागले व समाजाची वाटचाल विशिष्ट अशा वैचारिक पातळीकडे मार्गक्रमण करू लागली. नाट्यप्रयोगातून ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय अशा अनेक प्रकारांतून समाजप्रबोधन घडू लागले. पुढे कालांतराने नवनविन शोध उदयास आले. मुद्रितमाध्यमांची निर्मिती झाली. त्याचा उपयोग शालेय ते उच्चशिक्षणापर्यन्त होऊ लागला. शेतकी व तंत्रज्ञान शिक्षणाची माहिती उपलब्ध होऊ लागली. पुढे शैक्षणिक वाटचालीतून नवनविन शोध निर्माण झाले व संपर्काच्या नवनविन पध्दती अस्तित्वात येऊन छापिल, तांत्रिक माध्यमे उपलब्ध झाली व त्याचा शैक्षणिक स्तरावर उपयोग होऊ लागला.

छापिल माध्यम : वृत्तपत्रे

परिवर्तनीय चळवळीचा आधारस्तंभ म्हणजे वर्तमानपत्र अनेक समस्येवर विचारमंथन करण्याचे कार्य वर्तमानपत्रांनी केले व सातत्याने करत आहेत. प्रगतिक व जागतिक विचारांसह निर्भिडपणा व निष्पक्षपणासह माहिती प्रसारणाचं अचूक माध्यम म्हणून एक विश्वासार्हता त्यातून दिसून येते. हे एक ज्ञानपीठच आहे. समाजातील घडणाऱ्या घडामोडींवर नवनविन आव्हान पेलवण्याचे सामर्थ्य वर्तमानपत्रात आहे. सातत्याने होत असणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या वाचनामुळे विचारांची क्षमता रूंदावल्या जाते, शब्दांच्या अर्थछटा उमगण्यास गती प्राप्त होते, ज्ञानकक्षा रूंदावतात, समाज बहुश्रृत होतो. विचारांचे आदानप्रदान होऊन समाजात आमूलाग्र बदल घडतो. धार्मिक, राजकीय, आर्थिक सांस्कृतिक अशा सर्व प्रकारची माहिती वर्तमानपत्रातून उपलब्ध होत असते. केवळ माहिती पुरविणे नव्हे तर समाजाला शैक्षणिकदृष्ट्या, वैचारिकरित्या सुसंस्कृत करणे हे महत्त्वपूर्ण कार्य वर्तमानपत्रे करीत असतात. आधुनिक जगात नवनविन माहितीचे तंत्र उपलब्ध झाले असले तरी वर्तमानपत्रांनी आपले स्थान मात्र कायम टिकवून ठेवले आहे. प्रारंभापासूनच वृत्तपत्रांनी अंधश्रध्देवर प्रहार करून रूढी परंपरेच्या विळख्यातून सोडवत अज्ञानी समाजाला सुज्ञान करण्याचे कार्य निरंतर केले. सामाजिक अभिसरणाचे व परिवर्तनाचे प्रहरी म्हणून वर्तमानपत्र हे समाजमाध्यम आजही कार्यरत आहे. लोकशिक्षण, प्रौढशिक्षण याबाबतीत समाजमाध्यमे नेहमीच अग्रेसर ठरले. शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये ध्यानात घेऊन समाजाची विचारधारा प्रगल्भ करण्याचे, ज्ञानकक्षा, वैचारिक क्षमता परिपक्व करण्याचे कार्य वृत्तपत्र करत आहे.

श्राव्य माध्यम : आकाशवाणी

आकाशवाणी हे समाजमाध्यम ज्ञानसवंर्धनाचे एक प्रभावी व लोकप्रिय माध्यम आहे. वेळेच्या सदुपयोगाच्या दृष्टीने अगदी कमी वेळेत आवश्यक ती माहिती पोहचविण्याचे कार्य आकाशवाणी करत असते. सामाजिक, आर्थिक उपक्रमांची माहिती पुरविणे, कौशल्य विकास माहिती, समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक ठरणाऱ्या घडामोडी, शेतीविषयक ज्ञान, पर्यावरणीय माहिती, वाहतुकीचे नियम, या विषयी व इत्यादी माहितीचे प्रसारण या माध्यमाद्वारे केले जाते. आकाशवाणीच्या या माध्यमाद्वारे प्रसारित होणारे श्राव्य कार्यक्रम, शैक्षणिक स्तरावर आधारित कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना प्रेरक ठरणारे असतात. अर्थातच बातम्या, व्याख्यान या समवेतच मनोरंजन, तांत्रिक शेती व शैक्षणिक ज्ञानप्रबोधन हे आकाशवाणी या माध्यमाद्वारे प्राप्त होणारे समाजशिक्षणच होय. आबालवृद्ध, शिक्षित, अशिक्षीत अशा सर्वच स्तरांवरील समाजात या माध्यमाचा फायदा मनोरंजन व उपजत ज्ञान

Dr. Anjali Pande
HOD:-Marathi Deptt.

भित्तीपत्रके, या छापील माध्यमांची भूमिकादेखील शैक्षणिक माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी बरीच सहाय्यभूत ठरणारी आहे. मानवी आहार, नागरिक शिक्षण, पर्यावरण माहिती, लोकसंख्या शिक्षण, स्त्री-पुरूष समानतेची जाणीव अशा अनेक घडामोडींची माहिती शैक्षणिक दृष्टिकोणातून या नियतकालिकाद्वारे उपलब्ध होत असते. तात्पर्य असे की, अज्ञानी समाजाला ज्ञानार्जन करण्याचे सामार्थ्य प्राप्त करून देत समाजाला द्रष्टे करण्याचे कार्य ही समाजमाध्यमे करत असतात. शिक्षणात गतिशीलता प्रस्थापित करणे व साहित्याप्रमाणेच वाटचाल करणे हे उद्दिष्ट जणू समाजमाध्यमांनी अंगिकारले असे वाटते. जितकी समाजमाध्यमे आज प्रचलित आहेत त्या समाजमाध्यमांचा समाज व शिक्षणात भावनिक, बौध्दिकरित्या प्रभाव पडतो. वैचारिक स्तर बळकट करण्याची प्रगल्भता समाजमाध्यमात आहे कारण त्यात समाजाला विकसनशील प्रगतीपथावर नेण्याचे धाडस आहे. सामाजिक व शैक्षणिक बांधिलकी जपण्याचे कार्य समाजमाध्यमे सातत्याने करत आहेत. अर्थकारणाचे समाजकारणाचे शिक्षण, संस्कृतीचे जतन, समर्थन व नैतिक आचरण इत्यादि बाबींची शिकवण यात आहे. साक्षरतेचा प्रसार याद्वारे केला जातो. शिक्षणामध्ये बदल करण्याची भूमिका, प्रबोधनात्मक वातावरण निर्मिती करण्याचे आव्हान समाजमाध्यमे करतात. शिक्षण हे समाजात परिवर्तन घडविणारे आहे हे जाणूनच लोकशिक्षणाचे कार्य समाजमाध्यमे करतात. शिक्षणासमवेतच समाजाला प्रगतीपथावर नेण्याचे कार्यही समाजमाध्ये करत असतात. शालेय शिक्षणात जाणिव जागृतीचे विकसन होणेही महत्त्वाचे ठरते कारण जगाच्या पाठीवर कुठे काय घडत आहे याची माहिती असणे व त्यावर वाचक म्हणून एक उपाय सुचविणे, नवनविन कल्पनांचे आदानप्रदान करणे, नविन शोध, पर्यावरणविषयक जाणिव, तांत्रिक शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन याची जाणीवपूर्वक माहिती प्रसारमाध्यमे पोहचवितात. शालेय शिक्षणासोबतच समाजमाध्यमांची सखोल माहिती समाजमाध्यमें प्रसारित करत असतात. समाजमाध्यमे एक द्रष्टे कार्य करण्याचे उत्कृष्ट व शैक्षणिक स्तरावर बोध प्राप्त करून देणारे प्रभावी माध्यम आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज - जयमती दळवी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

२. प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार, श्री वैभव प्रकाशन, महाल नागपूर.

३. व्यावहारिक उपयोजित मराठी आणि प्रसारमाध्यमे - डॉ. संदीप सांगळे, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

LIBRARY MANAGEMENT IN ELECTRONIC ENVIRONMENT

Editor in chief

Anil Nanaji Chikate

Librarian (I/C)

Central Library, North Maharashtra University, Jalgaon (MS)

Editor

P.B. Ghante

Librarian

SJMSM Arts & Comm. College, Khapar, Nandurbar (MS)

ISBN-978-93-80668-64-2

[No part of this publication may be reproduced into a retrieval system or transmitted in any form or by any means without the prior written permission of publishers of this books.]

Published by :

Yogendra Kumar Jain

Y. K. Publishers

Block-77, Sanjay Place, Agra-2

Ph. : (M) 9319121141, (O) 4033321

E-mail : jainmayur123@rediffmail.com

Laser Typeset by :

SIDHANT GRAPHICS, Agra.

CONTENTS

	Title	*Pages*
1.	**Security Systems in Libraries**	1
	• V.UMA, Deputy Librarian	
2.	**Status QUO of Bibliographic Control and Digitization of Indina Manuscripts : A Role Model**	16
	• (Mrs) Sangita Rajendra Chore & Mangala Anil Hirwade	
3.	**Embracing Open Source Software for Library Automation: An Analytical study on Koha in Indian Libraries**	30
	• T.K. Gireesh Kumar	
4.	**Application of Digital Preservation Techniques in Libraries : Need of The Hour**	38
	• Swapna Bhide	
5.	**Public Library Services in the Information and Communication Technologies (ICT) Era**	51
	• Devendra Kumar	
6.	**Blogs and the Libraries—Today and Tomorrow**	57
	• Hemlata Bonde	
7.	**Role of S. R. Ranganathan Five Laws on Digital Libraries**	62
	• Jagjit Singh	
8.	**Evaluation Rubrics for School Library Blogs : A Case Study of Three Kendriya Vidyalayas**	68
	• Ramasamy, K & Padma P	
9.	**Importance of Collection Development Policy in the Electronic Era : Need of Every Library**	82
	• Rajeshree Rajesh Kalyankar	
10.	**Use and Awareness of Social Networking Sites Among Lis Professionals in Khandesh: An Electronic Survey**	89
	• Rahul B. Khandare, Shashank S. Sonwane, B.G. Mukhyadal	
11.	**Information Literacy : Academic Libraries as Catalyst**	104
	• Maya Carvalho e Rodrigues	
12.	**Marketing Libraryices Online : Strategies and Challences for Academic Libraries**	119
	• S. P. Nimbhorkar	

2

Status QUO of Bibliographic Control and Digitization of Indina Manuscripts : A Role Model

Dr. (Mrs) Sangita Rajendra Chore
Dr.(Mrs) Mangala Anil Hirwade

Abstract

Manuscripts are the basic historical evidence and have great research value. It is estimated that India possesses more than six million manuscripts, making the largest repository of manuscript wealth in the world. Though there are several efforts to preserve these manuscripts, thousands of such valued unpublished Indian manuscripts on varied subjects are lying scattered or fragmented in India and foreign collections and some of these are no longer accessible to research scholars. Bibliographic control of these manuscripts through cataloguing, Preservation, Conservation and Digitization are the issues of concern. The National Mission for Manuscripts (NMM) is the first consolidated national effort for reclaiming India's inheritance of knowledge contained in the vast treasure of manuscripts. The present paper aims to study the status quo of bibliographic control, conservation, preservation and digitization of Indian manuscripts. It also highlights the contents of kritisampada database of manuscripts and digitization status of NMM, IGNCA, NAI and INTACH. Digital preservation of manuscripts restores it from loss, theft and decay.

Key words: Manuscripts, National Mission for Manuscripts, Kritisampada, bibliographic control, conservation, preservation and digitization of Manuscripts, IGNCA, NAI,INTACH.

Introduction

India perhaps has more manuscript collections than any other country in the world.These manuscripts are in various languages and format; and they are written in differentscripts, such as, Devanagari, Sharada, Grantha, Kannada, Telugu, etc. on a variety of materials : birch-bark, palm leaf, paper, leather* copper-plate, textile, stone, clay-tablet, wooden board, and what not. They deal with the socio-cultural history, language and literature, science and technology, art and crafts of India. In other words, they reflect the growth and development of human knowledge in the Indian sub-continent over the past few centuries.(Biswas & Prajapati, 1998).

Preservation of the storehouse of knowledge in the form of manuscripts presents significant challenges. Some of it has disappeared, while some of it is in a state of damage / decay. A significant part of it is unknown, inaccessible and fragmented. In the face of these challenges, concerted and cooperative efforts are required by the Government both Central and the States, in collaboration with Universities, Research Institutes, Libraries, Non Governmental Organizations (NGOs) and individuals so that this invaluable heritage s documented, preserved and made accessible.(Gopalkrishnan).

Protection of this invaluable and unique pool of knowledge is need of the hour. Bibliographic control of these manuscripts through cataloguing, Preservation, Conservation and Digitization are the issues of concern. The National Mission for Manuscripts (NMM) is the first consolidated national effort for reclaiming India's inheritance of knowledge contained in the vast treasure of manuscripts. It aims to locate, document, preserve, digitize and make the Indian manuscripts globally accessible and to connect India's past with its future, its memory with its aspirations.(Department of Ministry of Coulture and Tourism (India), 2003).

Genesis and Development of Manuscripts

The existence of manuscripts is as old as the origin of written records. Therefore it appears necessary to trace the history of writing to have a clear picture of the origin of

Fig. 1 Manuscripts on Paper
on

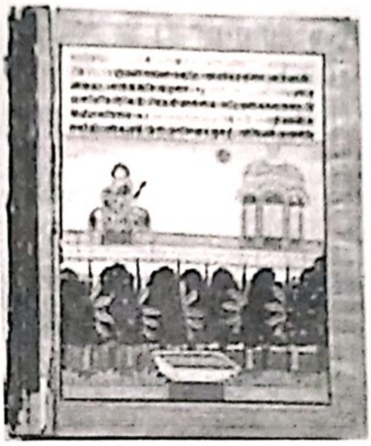

Fig. 2 : Manuscripts
Palm Leaf

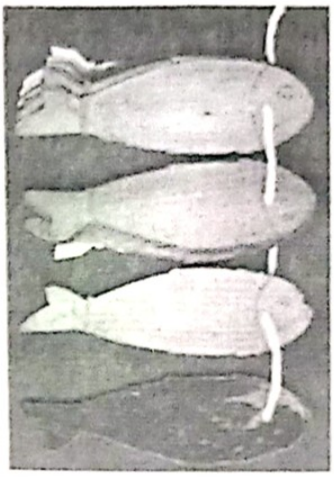

Fig. 3: Manuscripts on Bamboo Leaves

Fig. 4: Manuscripts on Cloth

(Source NMM, 2013)

Indian Initiatives For Digital Preservation Of Manuscripts

India has a vast collection of manuscripts,identification and documentation of the manuscripts hasbeen done many times in thepast. Based on the partial survey ofmanuscriptsdone so many affords taken by government some of the major Indian initiatives are depicted below.

National Archives of India (NAI)

The core mandate of NAI is to function as a centralrepository of public records. However, NAI has alsotaken

manuscripts. At the beginning of the human civilization, knowledge was transmitted only through speech and hearing from one person to the other and from one generation to the next generation. Shruti (that which is heard) is introduced at the time of Vedas, and next was started with written communications by using some signs and symbols, pictographic and rocks and on sand. But sand could not hold the written impression on it for long. This journey down the ages constitutes the history of writing materials from rocks to paper and writing scripts from pre-historic pictograms to our present day phonetic characters. the art of writing was discovered, the development of various kinds of manuscripts (to record and communicate) written on the leaves , wood , bark stone , linen wax metals, ivory, papyrus etc. to suit different purposes of the human beings (Sahoo & Panda, 2012).

Manuscript

The word 'manuscript' originates from two Latin words: *manu*and *scribere*. *Manu* means by hand and *scribere*or scriptum(s) means to write and thus manuscript means written by hand. A manuscript is a handwritten composition on paper, bark, cloth, metal, palm leaf or any other material dating back at least seventy-five years that has significant scientific, historical or aesthetic value. Lithographs and printed volumes are not manuscripts. Manuscripts are found in hundreds of different languages and scripts. Often, one language is written in a number of different scripts. For example, Sanskrit is written in Oriya script, Grantha script, Devanagari script and many other scripts. Manuscripts are distinct from historical records such as epigraphs on rocks, firmans, revenue records which provide direct information on events or processes in history. Manuscripts have knowledge content. (National Mission of Manuscripts, 2003)

Material used for Indian Manscripts

some initiatives for preservation and catalogingof manuscripts. NAI has been implementing a projectcalled National Register of Private records since 1957.Under this project NAI undertakes surveys and listingof private papers, manuscripts and historicaldocuments in the possession of individuals, NGO's,churches, temples and mutts in collaboration withState Archives Departments.

Apart from the publication ofNational Register of Private Records, NAI implementsthe following two schemes:

1. Scheme of Financial Assistance to State/Union Territories Archival Repositories, Government Libraries and Museum and
2. Scheme of Financial Assistance for preservation of Manuscripts/Rare Books.

Under these schemes funds are provided (Gaur & Chakraborty, 2009)

Indian National Trust For Art And Cultural Heritage (INTACH)

In 2001 INTACH has launched project for theconservation of manuscripts. The aim of the survey isalso to enhance awareness amongst owners aboutthe deteriorating condition of manuscripts and theneed for preventive conservation. Under this project,a surveyor of temples and granthagars is beingundertaken along with the preparation of aconservation status report for each manuscript in theircollection.(Biswas & Prajapati, 1998)

According to the survey made by Subhas C. Biswas and M..Prajapati on behalf of INTACH (Grant received for Survey) and their findings are published in the book in 1998and on the basis of scrutiny of about 1100 printedcatalogues and hand lists belonging to 70 libraries,institutions and individuals, the following estimateswere made:

1.	Total number of manuscripts in India	5,000,000
2.	Indian manuscripts available inEuropean countries	60,000
3.	Indian manuscripts in South Asiaand Asian Countries	150,000
4.	Number of manuscripts recorded in catalogues	1,000,000
5.	Percentage of manuscriptslanguages wise	
	Sanskrit	67%
	Other Indian Languages	25%
	Arabic/Persian/Tibetan	8%

During their survey they also identified language wise manuscript collection. The details of the survey are tabulated in the following table.

Table -1: Language wise Manuscript Catalogues

Sr. No.	Language	Manuscripts	%
1	Sanskrit / Prakrit / Apabhramsa	829,653	78.39
2	Arabic	2,949	0.28
3	Assamese	778	0.07
4	Bengali	4,915	0.46
5	Burmese	44	0.00
6	English	7	
7	Gujarati	16,121	1.52
8	Hindi (Bhasa/Maithili/Bhojpuri/ Rajasthani.etc.)	87,412	8.26
9	Kannada	13,818	1.31
10	Kashmiri	12	0.00
11	Malayalam	11,815	1.12
12	Marathi	6,552	0.62
13	Oriya	1,826	0.17
14	Pali	2,050	0.19
15	Panjabi	4,107	0.39
16	Persian	14,722	1.39
17	Sindhi	31	0.00
18	Sinhalese	1,317	0.12
19	Tamil	39,666	3.75
20	Telugu	9,216	0.87
21	Tibetan	1,364	0.13
22	Turkish	20	0.00
23	Urdu/Hidustani	10,029	0.95
	Total	**1,058,424**	**100**

Universities

Universities are key players in the overall strategy forprotecting the nation's written heritage. A number ofold universities are known to have substantialcollections of manuscripts. Some of the major universities withsubstantial collections of manuscripts are indicated in following table.

12	Madhya Pradesh	19	3563
13	Manipur	13	2090
14	Maharashtra	49	161819
15	Orissa	13	2543
16	Pondicherry	03	1050
17	Punjab	07	16757
18	Rajasthan	41	2470
19	Tamilnadu	31	11841
20	Uttar Pradesh	56	100261
21	Sikkim	01	2345
22	West Bengal	24	3520
	Total	**434**	**427292**

It is observed that 434 centers are found in India having manuscript collection. Survey,identification and documentationof the manuscripts in India havebeen done many times in thepast.Based on the partial Survey ofmanuscriptsdone recently, we have 6 million manuscripts in India (Jha, 2014).

Availability and Cataloguing of Indian Manuscripts outside India : There are some 3.5million manuscripts in various collections in India. In addition,about 60,000 Indian manuscripts are preserved in 20 different countries of Europe and NorthAmerica. Several other countries in Asia also have nearly 150,000 manuscripts in Indianscripts and languages. Among such countries are Nepal, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka,China (including Tibet), Japan, Myanmar (Burma). Of these manuscripts 67% are in Sanskrit;25% are in modem Indian languages and the rest in Arabic, Persian, Tibetan and otherlanguages.(Biswas & Prajapati, 1998)

National Mission For Manuscripts (NAMAMI)

The National Mission for Manuscripts (NAMAMI) is an autonomous organization under Ministry ofCulture, Government of India, established to survey, locate and conserve Indian manuscripts, with anaim to create national resource base for manuscripts for enhancing their access, awareness and use foreducational purposes. The Mission was initiated in February 2003, by the Ministry of Tourism andCulture, Government of India and Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA) is

the possession of the NMM. The detailed status of digitization of Manuscripts stands as follows:

Table-5: Status of Digitization Initiated under Phase-I

Agency	Institution	No. of Manuscripts	No. of Pages	Status
IGNCA	ORI, Srinagar	10,591	21,00,000	Complete
NIC	OSM, BBSR	1,749	3,50,000	Complete
INTACH	Jain Manuscripts	180	42,951	Complete
CIDIT	Kutiyattam	340	38,260	Complete
MSP	Siddha Manuscripts	1,938	78,435	Continuing
	TOTAL	14,798	26,09,646	

(Source- Namami, Seventh Annual Report, 2009-2010)

The Mission has completed digitizing Manuscripts under the second phase of the digitization project. Under this project around 60000 Manuscripts were targeted for digitization. The digitization has been done in several repositories and all the manuscripts available in their collection were digitized. Following Table shows the institutions under different zones (North, South, East, West and Central) where manuscript digitization work has been completed. It is observed that, NMM has taken up digitization work under each zone. Total numbers of institutions covered are eleven whereas number of manuscripts digitized are 55,255 and 67, 87,776 pages. Around 11 institutions are covered all total under the five different zones in which the total numbers of manuscripts digitized are depicted along with its percentage. The details of the digitization going on under the Second Phase are provided in Table-6.

Table-6: Manuscript Digitization Status of various Institutions under different Zones(Status of Digitization Initiated under Phase-II)

Zones	S. No.	Agency	Institution	No. MSS digitized	No. of Pages	%	Status
East	1	CBSL	Orissa State Museum, Bhubaneswar, Orissa	4,777	13,48,398	8.65	Continuing
	2	CBSL	Krishna KantaHandique	2,091	1,56,170	3.78	Complete

collections throughout the country. The tender document for digitization of Manuscripts under the third phase was published in the website and the advertisement for the same was published in the leading newspapers throughout the country. Tenders were received and the evaluation is in process. The selection of Digitization agencies, signing MoUs with them as well as the repositories, allotment of digitization work to agencies will completed by April 2013. The digitization will be started in the repositories/Institutions. In this phase NMM targeted to digitize one corer pages in different repositories. In addition to this, some electronic data available with Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA) and National Informatics Centre (NIC) was also transferred to the Mission's database. We are also in the process of networking with foreign institutions with collections of Indian manuscripts and hope to start cataloguing these soon.

Conclusion

The National Mission for Manuscripts (NMM) is the first consolidated national effort devoted towards the preservation of manuscripts. The NMM has taken up the digitization work and total numbers of institutions covered are eleven where as the number of manuscript digitized are 55, 255.MRCs and MCC plays a major role of collection, digitization and preservation of mss.There are total 13, 80,205 Manuscripts available in Manuscript Resource Centres under NMM. Manuscript resource centres are distributed over 5 different zones of India such as North, South, East, West and Central zone.Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA) is the nodal agency for the digitization.Due to the lack of properly trained staff the manuscripts available in different libraries are not well organized.From India 24 Universities involved in Digitization Project out of that 6 Universities are from Maharashtra State.NMM has taken initiation in third phase of digitization,process of networking with foreign institutions with collections of Indian manuscripts and hope to start cataloguing these soon.

REFERENCES

1. Biswas, S. C., & Prajapati, M. (Eds.). (1998). *Bibliographic Survey of Indian Manuscript Catalogues*. Delhi: Eastern Book Linkers.
2. Department of Ministry of Coulture and Tourism (India). (2003). *National Mission for Manuscript*. Retrieved January 1, 2014, from National Mission for Manuscript: www.namami.org
3. Gaur, R. C., & Chakraborty, M. (2009). Preservation and Access to Indian Manuscripts: A Knowledge Base of Indian Cultural Heritage Resources for Academic. *Vision and Roles of the Future Academic Libraries (ICAL)* (pp. 90-98). New Delhi: University of Delhi.
4. Gopalkrishnan. (n.d.). *Manuscripts and Indian Knowledge Systems: The Past Contextualizing the future*. Retrieved March 13, 2013, from UNESCO: http://portal.unesco.org/ci/en/files/28079/ 12323668573GopalakrishnanPaper.pdf/ Gopalakrishnan Paper .pdf
5. Jha, P. (2014). *Digitization of Indian Cultural Heritage (Based on Information available on IGNCA)*. New Delhi: IGNCA (National Informatic Centre.
6. Ramana, Y. V. (2007). Digital Preservation of Indian Manuscripts – An Over View. *3rd International CALIBER 2005* (pp. 370-376). Cochin: INFLIBNET Centre Ahmedabad.
7. Sahoo, J., & Panda, K. C. (2012). *Organisation and Preservation of Manuscripts in Museums*. New Delhi: SSDN Publishers and Distributors.
8. Sahoo, J., Sahoo, B., Mohanty, B., & Dash, N. K. (2013, June 30). Indian Manuscript Heritage and the Role of National Mission for Manuscripts. *Library Philosophy and Practice (e-journal)* .

•

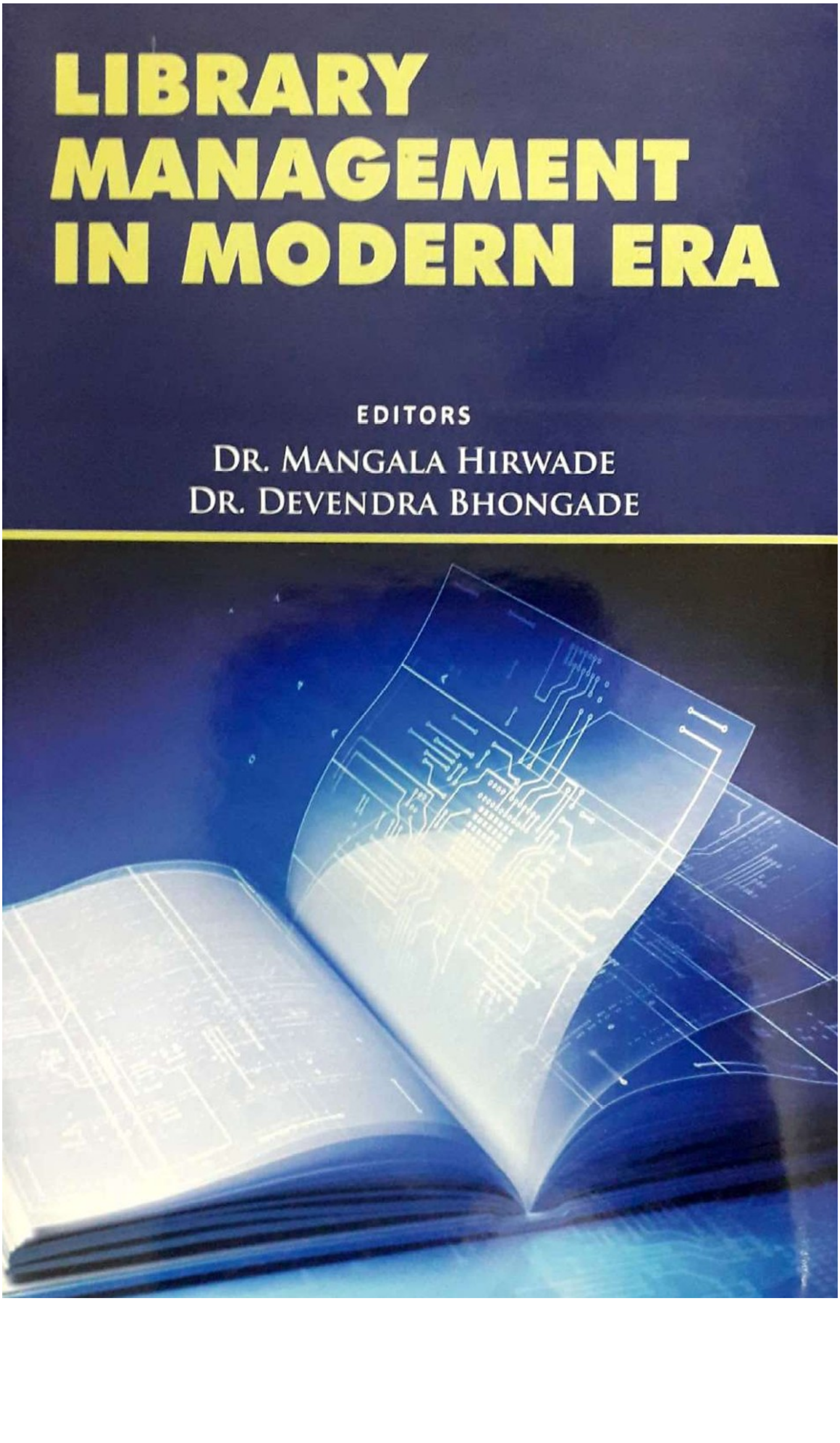
LIBRARY
MANAGEMENT
IN MODERN ERA
EDITORS
DR. MANGALA HIRWADE
DR. DEVENDRA BHONGADE

JTS Publications
V-508, Gali No. 17, Vijay Park Delhi-110053
Mob.08527460252, 09990236819
Email: jtspublications@gmail.com

Branch Office: A-9, Navjeevan Enclave
Ghaziabad, Uttar Pradesh, Pin-201102

©*Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Nagpur-441301*

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

Bhagavadgita Manuscripts in Maharashtra Based on National Mission for Manuscripts — 116-121
Dr. Sangita Chore, Dr Mangala A. Hirwade and Mr Rajendra Chore

The Information Needs and Problems Regarding Competitive Exams of Library users in Arts Colleges in Vidarbha Region — 122-127
Dr. Ramanik S. Lengure

Electronic Information Literacy Among the Faculty Members in Degree College — 128-130
Dr. Sudhir Astunkar and Dr. Chandrashekhar Hanwante

Information Awareness through User Education — 131-137
Dr. Sudhakar S. Thool and Dr. B. K. Thawakar

G P Birla Museum Library Hyderabad: A Study — 138-142
Mr. Rajendra Pahade

Awareness, Application and Implementation of Copyright Provisions in Dr. V.B. Alias Bhausaheb Kolte Knowledge Resource Centre, RTM Nagpur University, Nagpur — 143-146
Ashok S. Khobragade

Information Needs Of Schedule Tribe Research Students: A Study — 147-152
Mrs. Sarika G. Choudhary and Dr. Satyaprakash M. Nikose

Important Role Ofmobile Application and Knowledgein Digital Age — 153-157
Dr. Ashish A. Thanekar

Management and Indicators for Qualities in Library Services — 158-163
Ms. Sangita Gangaram Utekar
Ms. Kalpana Ranganatha Tathare

A Study of Impact of Intervention on Reading Habits of Students — 164-167
Dr. Mrs. Aparna S. Choudhary

■ Editor in Chief ■

Dr. D. V. Naik
Principal
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

■ Editor ■

Dr. Mrs. K. R. Tekade
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

■ Sub-Editor ■

Dr. Vinod B Khedkar
Assistant Professor,
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

EDITORIAL ADVISORS

Dr. Mrutunjay Singh
Principal,
C. J. Patel College,
Tiroda, Dist.

Dr Sandhya Nair
Principal,
R.S. Mundle Dharmpeth Arts & Commerce College, Nagpur

Dr. P. K.U. Pillai
Principal,
Vidyasagar Mahaavidyalaya,
Ramtek, Dist. Nagpur

Dr. D.M. Shende
Professor & Head
Dept. Of English, R.T.M .Nagpur University, Nagpur

Dr. Rajiv Kumar Malik
Asso.Professor, Dept. of Engllish,
K P College, Muraligang,
Dist.Dadhepura (Bihar)
Central Institute English & Foreign Language, Hyderabad

Dr. Sanjay Dhanwate
Principal,
Model Arts Commerce College,
Karanja Ghadg,
Dist. Wardha

Dr. Vilas Annaji Deshmukh
Principal,
Yashwant Mahavidyalay,Wardha

Dr. Urmila Dabir
Principal,
R Kewalramani College,
Nagpur

EDITORIAL ADVISORS

Mr. Apurba Pal
Director of Physical Education
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Prof. Sameer Naim
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Dr Vijay Bansod
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Shri. H.R. Siddewar
Librarian
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Akhilesh Peshve
Principal,
Dharampeth M.P. Deo memorial Science College, Nagpur.

Dr. Dilip Jena
N.M.D. College, Gondia,
Dist. Gondia

Dr. Jeorge Augustin
Principal, Kumbhalkar College of Social Work, Nagpur.

Dr. Karthik Pinicker
Assistant Professor
J.M.Patel College, Bhandara,
Dist. Bhandara

Dr. Sanjay Singh
Principal
Govindrao Warjurkar College,
Nagbhid, Dist. Chandrapur

Dr. Swain
Professor & Head Dept. Of Sociology
R.T.M. Nagpur University,
Nagpur

Dr. Vilas Dhone
Asso. Professor,
Yeshwantrao Mahvidyalaya,Wardha

Dr. S.H. Undirwade
Professor & Head Dept. of Econcmecs,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Abdul Shakeel Sattar
Asso. Professor,
H.B.T. College, Nagpur

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College
(Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College)
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road, Nagpur-440022.
Phone No. 0712-2227062, 09421537123, **Email Id:** knowledgeresonancengp@gmail.com
Website- http://knowledgeresonance.com

Printed by
Dinesh Graphic
Shop No.3, 54-G, Vishnu Apartment, Trimurti Nagar, Nagpur-440 022 **M.** 9422119631

पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा

डॉ. आर. जी. टाले

प्राचार्य

बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय

खापरखेडा, नागपूर

गोषवारा-

पर्यावरणाची समस्या कोणत्याही व्यक्ती किंवा देशाची नसून ही समस्या वैश्विक आहे. अठराव्या शतकात आलेल्या औद्योगिकक्रांतीने विकासाची प्रक्रिया वाढत जाऊन कारखानदारी व्यवस्था निर्माण केली. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, तंत्रज्ञानात्मक क्रांती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीयकरणामुळे राष्ट्र-राज्यांचा र्हास, कल्याणकारी राज्यांचा रहास इत्यादी प्रवाहामुळे एकीकडे विकास झाला. परंतु, त्याचा दूरगामी परिणाम पर्यावरणावर झालेला दिसतो. मानव हा पर्यावरणाचा एक कुशाग्र घटक आहे. मात्र पर्यावरणाच्या प्रत्येक घटकात मानवी हस्तक्षेप वाढत चालला आहे. पर्यावरणाच्या अवनती मुळे सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे पर्यावरण तज्ञ, अभ्यासक, शासक-प्रशासक, सामाजिक तसेच राजकीय कार्यकर्ते या समस्यावर विचारविनिमय करत आहेत. यातूनच पर्यावरण सुरक्षा ही संकल्पना समोर आली आहे. प्रस्तुत अध्यायाना मध्ये पर्यावरणाची समस्या, त्याचे स्वरूप, कारणे, परिणाम इत्यादींचा अभ्यास, या बरोबरच पर्यावरण सुरक्षेसाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न विविध NGOs ने केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास केला आहे.

कीवर्ड-

पर्यावरण, प्रदूषण, प्रदूषण नियंत्रण व पर्यावरण संरक्षण.

प्रस्तावना-

आज मानवाने वैज्ञानिक शक्तीच्या बळावर विकास साधला आहे. परंतु, जस-जसा विकास होत आहे, तस-तशी पर्यावरण प्रदूषणाची समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. विश्वातील विकसित राष्ट्रांमध्ये पर्यावरण प्रदूषणाची समस्या गंभीर बनली आहे. या समस्या एका राष्ट्राशी किंवा एखाद्या विशेष क्षेत्राशी संबंधित नसून, ही आता विश्वव्यापी समस्या बनली आहे. वैज्ञानिक संशोधनातून हे स्पष्ट झाले आहे. की पृथ्वीच्या वातावरणामध्ये प्राणवायू अर्थात ऑक्सिजन जलदगतीने कमी होत आहे. तसेच इतर घटक जसे की, कार्बन-डाय-ऑक्साइड, नायट्रोजन, सल्फाइड-डायॉक्साईड इत्यादींमध्ये निरंतर वृद्धी होत आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये पृथ्वी, जल, वायू, आकाश, सूर्य, चंद्र, वृक्ष, नदी आणि पशु-पक्षी इत्यादींना मानवी जीवनाचे सहचर मानले आहे. हे नैसर्गिक तत्त्व आपल्या जीवनाचे आधार आहेत आणि याच तत्त्वांनी मिळून पर्यावरणाची निर्मिती झाली आहे. अनेक वर्षापासून सुरू असलेले औद्योगिकरण व अनियंत्रित विकास व अनियंत्रित लोकसंख्या वाढीने नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव वाढत आहे. परिणामी पर्यावरणाचे विविध घटक वायु, जल व माती प्रदूषित झाल्यामुळे पर्यावरण प्रभावित झाले आहे. पाण्यामध्ये आवश्यकतेपेक्षा अधिक शेवाळयुक्त पदार्थ, कार्बनिक पदार्थ, कारखान्यातून निघणारे रासायनिक पदार्थ व जलीय क्षेत्रामध्ये विसर्जित केले जाणारे मृत जीव-जंतूच्या कारणामुळे पाणी व मृदामध्ये विविध प्रकारचे अवांछनीय तत्वांच्या मात्रेमध्ये वाढ होऊन जल प्रदूषण वाढले आहे.

ग्रीनहाऊस याच्या निरंतर वाढणाऱ्या उत्सर्जनामुळे ग्लोबल वार्मिंगच्या परिणामामुळे विविध वैश्विक समस्यांचा सामना विश्वाला करावा लागत आहे. त्यामध्ये जलवायुमध्ये परिवर्तन, ग्लेशियर (बर्फ) आणि ध्रुवांचे वितळणे, समुद्रतळ आणि पर्यावरणावर प्रभाव, वाळवंटामध्ये वाढ, जैविक विविधतेवर प्रभाव, स्वास्थ्यावर दुष्परिणाम इत्यादी समस्यांमध्ये वाढ होत आहे. प्रदूषण हे मुख्यतः रासायनिक पदार्थांच्या रूपात असते. धूलिकण मिसळल्यामुळे हवा प्रदूषित होते. रसायनांमध्ये उद्योग आणि मोटारी यामुळे झालेले कार्बन-डाय-ऑक्साइड, सल्फर-डाय-ऑक्साइड, क्लोरो-फ्लोरो-कार्बन, नाइट्रोजन इत्यादी वायूंचा समावेश होतो. हायड्रोकार्बने, जड धातू, कीटकनाशके, रासायनिक खते, तणनाशके, क्लोरीनयुक्त हायड्रोकार्बन इत्यादींमुळे मृदा प्रदूषित होते. तसेच पर्यावरणात प्लास्टिक साचून राहिल्यास त्याचा परिणाम सजीवावर मोठ्या प्रमाणात होतो. वर्तमान स्थितीमध्ये प्लास्टिक व इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्याचा परिणाम मानवाच्या आरोग्यावर होत असून पर्यावरणावर देखील परिणाम होत आहे. वातावरणात मिसळलेली विविध रसायने विशेष करून क्लोरो-फ्लोरो-कार्बन वायूंच्या वापरामुळे ओझोन स्तराचा

अवक्षय होत आहे. त्याचा परिणाम पृथ्वीवरील सजीवांवर होत आहे.

वाढत्या पर्यावरण प्रदूषणाचा पुढील धोका लक्षात घेऊन वैश्विक पातळीवर पर्यावरण प्रदूषणाच्या नियंत्रणासाठी प्रयत्न होताना दिसत आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये 'पर्यावरण सुरक्षा आणि समस्या' यांमध्ये पर्यावरण सुरक्षेच्यादृष्टीने वैश्विक व राष्ट्रीय पातळीवर झालेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास केला आहे.

पद्धतीशास्त्र

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. पर्यावरण प्रदूषणामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरण सुरक्षेच्यादृष्टीने राष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
3. पर्यावरण सुरक्षेच्यादृष्टीने आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी तथ्य संकल्पनाकरिता व्दितीयक स्त्रोतांचा उपयोग केला आहे. त्यामध्ये संशोधन साहित्य, पुस्तके, विविध मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादी स्रोतांचा उपयोग केला आहे.

पर्यावरण प्रदूषणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या

क्षणोक्षणी वाढत जाणारी लोकसंख्या, औद्योगिकक्रांतीमुळे शहरी लोकसंख्येत सतत पडत जाणारी भर आणि मानवाची वाढती चंगळवादी प्रवृत्ती, यामुळे प्रदूषण वाढतच गेले. यामुळे अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. पर्यावरणाचे अभ्यासक डेमोग्राफर्स यांनी फार पूर्वीच इशारा दिला होता की, "प्रदूषण आणि लोकसंख्या या भस्मासुरांना वेळीच आवरले गेले नाही तर, जगात अनेक गंभीर समस्या निर्माण होतील".[1] अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मानव पर्यावरणातील विविध घटकांचा वापर करतो. वाढती लोकसंख्या आणि औद्योगिकरण यामुळे पर्यावरणातील घटकांचा वापर वाढला. शेती, वस्त्या आणि उद्योगधंद्याच्या विस्तारासाठी मानवाने वृक्षतोड केली. औद्योगिकरणामुळे सजीवांना निरूपयोगी किंवा घातक वायू, द्रव्ये पर्यावरणात सोडली त्यामुळे हवा, पाणी, भूमी दूषित झाले आणि त्याचा विपरीत परिणाम झाला. जल, हवा व मृदा यांच्या प्रदूषणामुळे पर्यावरणाची गुणवत्ता घटते. वातावरणातील कार्बन-डाय-ऑक्साईडच्या अतिरिक्त वाढीमुळे धूर व धुके एकत्रित होऊन धुरके निर्माण होते. त्यामुळे पृथ्वीवर सूर्यप्रकाश पोहोचण्यात व प्रकाशसंश्लेषण प्रक्रियेत अडथळा येतो. हवेत मिसळलेले सल्फर-डाय-ऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साईड वायूमुळे आम्लवर्षा होते. यामुळे मनुष्याला श्वसणाचे वेगवेगळे विकार होतात, छातीत वेदना होणे, छाती भरून येणे, घसा दाह होणे, हृदयविकार इत्यादी विकार हवा प्रदूषणामुळे होतात. जलप्रदूषण व तेल गळतीमुळे अनेक सजीव मृत्युमुखी पडतात. तसेच जलप्रदूषणामुळे त्वचारोग तसेच मृत्यूस कारणीभूत ठरणारे अनेक रोग होतात. ध्वनी प्रदूषणाने बहिरेपणा येतो, ताण वाढतो आणि निद्रानाश जडतो. अशा अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. जागतिक तापमानात मोठ्या प्रमाणावर बदल झालेला आहे. गेल्या अनेक दशकांपासून जागतिक तापमानात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन येऊन अनेक गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. तापमानात होणारी वाढ हा प्रश्न गंभीर स्वरूप धारण करत आहे. यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. यामुळे आर्टिक व अंटार्टिका या प्रदेशावरील बर्फ वितळण्यास सुरुवात झालेली आहे. जगातील महासागराच्या पाण्याच्या पातळीमध्ये वाढ होऊन समुद्रकिनाऱ्याजवळील गावे पाण्याखाली जाऊन नष्ट होतील. अशी भीती शास्त्रज्ञांनी व्यक्त केली आहे. वातावरणाच्या संदर्भात निर्माण झालेला एक प्रश्न म्हणजे ओझोनचा थर विरळ होणे होय. वातावरणामध्ये CFC (क्लोरोफ्ल्युओरोकार्बन) या घटक द्रव्याचे प्रमाण वाढून त्याचा विपरीत परिणाम ओझोनच्या थरावर झाला आहे. लॉकडाऊनच्या काळात ओझोनच्या थरामध्ये किंचितसा जरी फरक पडला असला तरी, म्हणावा असा परिणाम नाही.

पर्यावरणातील घटकांचा नाश होऊन, हा समतोल बिघडला तर सजीवांच्या शारीरिक क्रियावर विपरीत परिणाम होतो. यामध्ये प्रथमतः आरोग्य बिघडते, ज्वालामुखी, भूकंप, वादळे, महापूर अशा नैसर्गिक आपत्तीमध्ये पर्यावरणामुळे अनेक बदल होऊन घातले आहेत. याचा प्रत्यक्ष परिणाम मानवी आरोग्य, जनावरे, पशुपक्षी यांच्यावर होवून अनेक प्रजाती नष्ट होत आहेत. वायू प्रदूषण, कचरा, पाण्याची कमी, भूजलपातळी, जलप्रदूषण, जंगल तोड, जैव-विविधतांचा ऱ्हास या सर्व समस्या पर्यावरण ऱ्हासातून निर्माण झाल्या आहेत. काही शास्त्रज्ञांच्या मते असा निष्कर्ष आहे की, 60 टक्के जमीन खोदकाम, जलभराव आणि चढाव-उताराने ग्रस्त असून प्रति वर्ष 4.7 ते 12 अरबटन माती खोदकामामुळे नष्ट होत आहे.[2]

पर्यावरण प्रदूषण संरक्षणाच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न

वाढत्या पर्यावरण प्रदूषणामुळे व वाढत्या तापमान वृद्धीमुळे अनेक जीव नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. तसेच मानवाच्या

सारांश-

आज पर्यावरण प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या निर्माण झाली असून त्याच्या निवारणासाठी सातत्याने प्रयत्न होताना दिसत आहेत. याच्या निवारणासाठी शासकीय प्रयत्नांबरोबरच जनचेतना आणि जागरुकता, जबाबदारी महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्र सरकारने राबवलेल्या वृक्षारोपण कार्यक्रम, उत्तराखंडचा इको-पर्यटन कार्यक्रम, राजस्थानचा पाणी बचाव कार्यक्रम इत्यादी कार्यक्रमांमध्ये प्रत्यक्ष सहभाग वाढविण्याची गरज आहे. भारतामध्ये पर्यावरण संरक्षणाचे जवळपास 200 पेक्षा अधिक कायदे अस्तित्वात आहेत. या कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी न होता ते सर्रास पायदळी तुडवत आहेत. त्याकरिता प्रभावी राजकीय इच्छाशक्तीची आवश्यकता आहे. लोकसंख्या विस्फोट, भोगवादी संस्कृती, नैसर्गिक साधनांचा अगणित वापर, युद्ध, परमाणु परीक्षण, औद्योगिक विकास यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे वेळीच निराकरण होणे गरजेचे आहे. तेव्हाच मानव जाती सुखी-समाधानी होऊ शकेल. अन्यथा येणारा काळ मानवाचे अस्तित्व नष्ट करेल.

संदर्भ-

1. *nikeetashelar.blogspot.com/2012/12/blog-post_2613.html 15/01/2021*
2. *https//:Wikipedia.org/wiki/भारत_में_पर्यावरण की समस्या*

संदर्भ ग्रंथ-

1. *Jamieson, Dale. (2007). The Heart of Environmentalism, Massachusetts: Massachusetts Institution of technology press.*
2. *Savindra, Singh. (2000). Environmental Geography, Allahabad: Pustak Bhavan.*
3. *Valdiya, K. S.. (2001). Geology, Environmental & Society, University Press.*
4. *गवाणकर, वीणा. (मार्च, २००२). डॉ. सलीम आली, पुणे: राजहंस प्रकाशन.*
5. *घाटे, निरंजन, पर्यावरण प्रदूषण, पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाउस.*
6. *योजना .(जून, २०१३). पर्यावरण आणि पर्यावरणाची सुरक्षा, अंक-११, नवी दिल्ली: माहिती विभाग आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.*
7. *वन वाणी (पर्यावरण विशेषांक), एप्रिल-जून, २०१६, वनविभाग, उत्तराखंड शासन.*

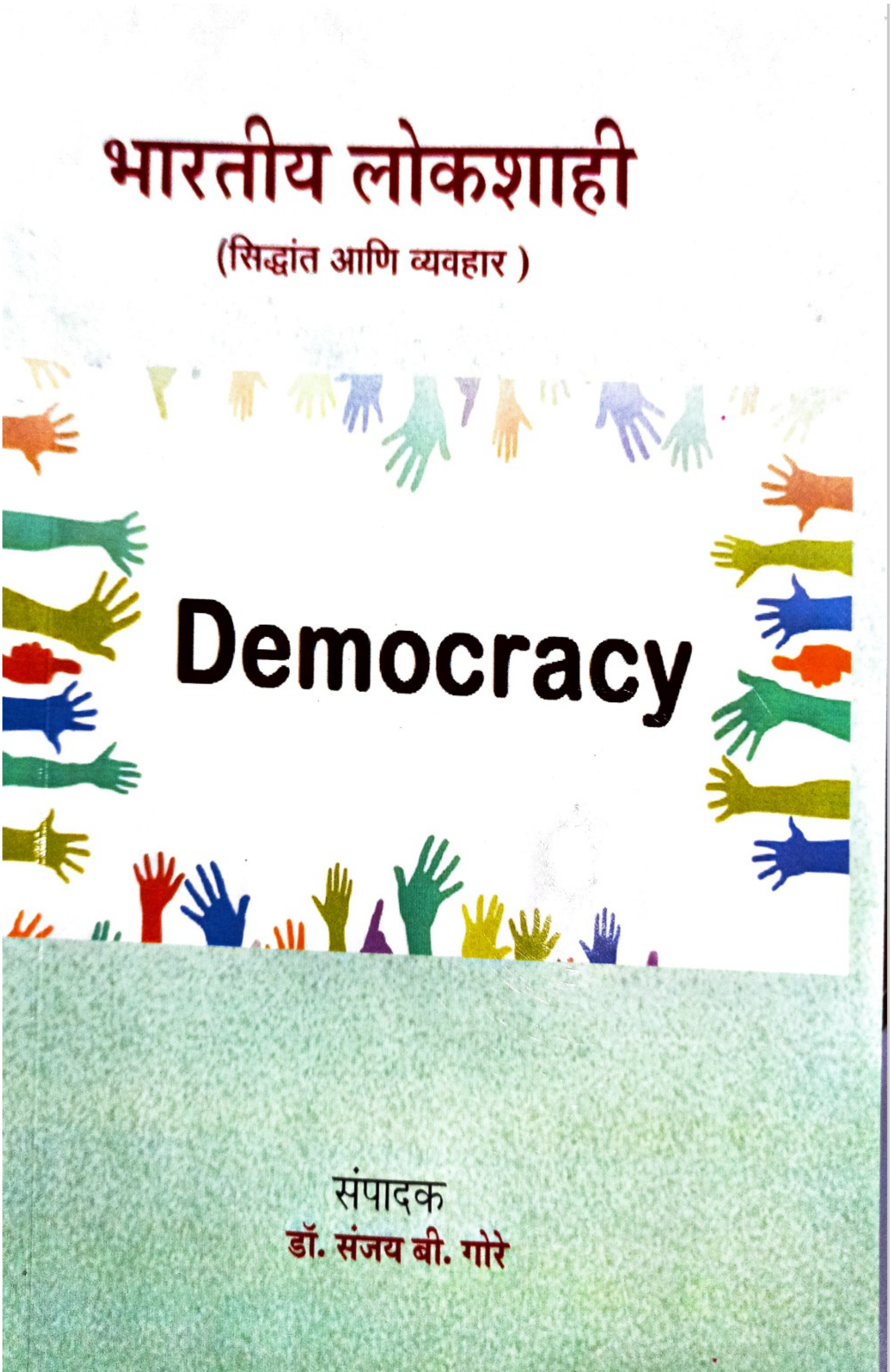
भारतीय लोकशाही
(सिद्धांत आणि व्यवहार)
Democracy
संपादक
डॉ. संजय बी. गोरे

भारतीय लोकशाही

(सिद्धांत आणि व्यवहार)

संपादक

डॉ. संजय बी. गोरे

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख लेखक	पृ.क्र.
1	मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान **डॉ. सय्यद आर. आर.**	1
2	भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका आणि लोकशाही **डॉ. तानाजी माने**	7
3	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने **सौ. प्राची चैतन्य पाटील**	18
4	भारतीय लोकशाही आणि आरक्षण धोरण **प्रा. संजय मारोतराव देबडे**	25
5	स्त्री सुरक्षा व भारतीय लोकशाही **प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे – दातिर**	33
6	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने **प्रा. विजय शामराव कांडलकर**	42
7	भारतीय संविधान आणि बालकामगार **डॉ.प्रकर्ष सु. देशमुख**	51
8	भारतीय लोकशाहीत राजकिय चळवळींची भूमिका **श्री. कमलाकर सदानंद राऊत**	59
9	भारतीय संविधान आणि सामाजिक न्याय **प्रा.रमेश एकनाथ भारूडकर**	66
10	'पूर्वेकडे पहा' धोरण-एक अभ्यास (भारत-चीन संबंधांच्या संदर्भात) **प्रा. संतोष भावार्थे**	73
11	वर्तमान परिवेश में डॉ. आम्बेडकर की प्रासंगिकता **निघोंट अर्चना महादेवराव**	79
12	बाल कामगार समस्या आणि उपाययोजना **डॉ. कल्पना मा. बंडिवार**	88
13	भारतीय लोकशाही : मूलभूत हक्क व मानवी हक्क **प्रा. एन. ए. पाटील**	93

स्त्री सुरक्षा व भारतीय लोकशाही
Women's Security and Indian Democracy

प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे — दातिर
सहा. प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख बॅरि. शेषराव वानखेडे
कला वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा
मो. ९८२२०८५७२३,E-mail- pratibhadatir1973@gmail.com

आज संपूर्ण जगातील शासन प्रकारात लोकशाही हा लोकप्रिय शासन प्रकार ओळखला जातो. कारण हा एकमेव शासन प्रकार आहे. जो लोकांच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. अब्राहम लिंकनची लोकशाही बद्दलची Democracy as a government of the people, by the people and for the people ही व्याख्या अतिशय बोलकी आहे. समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुता हे लोकशाहीचे चार मुलतत्व आहे.

आज जगात लोकशाही स्वीकारलेल्या देशात भारत हा सगळयात मोठा लोकशाही देश आहे. व या लोकशाहीला लाभलेला अमूल्य ठेवा म्हणजे भारतीय संविधान होय. जे संविधान लोकशाही भारतात चिरस्थायी करण्याचे अभिवचन देते. या संविधानाच्या माध्यमातून अधिकाराची एक मोठी सनद, व लोकशाहीची चारही तत्वे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय हे भारतात रुजवण्याचा फार मोठा प्रयास झालेला आहे. म्हणूनच प. जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाहीबद्दलचे विधान अतिशय बोलके आहे. ''**प्रजातंत्र मानवता पर शासन करने के हमारे बेहतरीन विकल्पो मे से एक है ।**'' परंतु एखादा शासन प्रकार तेव्हाच उत्कृष्ठ म्हणवला जातो. जेव्हा त्यातील सर्व घटकांना समानतेने वागवले जाते. आणि या धर्तीवर लोकशाही ही इतर कोणत्याही सरकारपेक्षा श्रेष्ठ आहे. लोकशाही व्यक्तीचा सन्मान आणि स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देते. आदर आणि स्वातंत्र्याची आवड हा लोकशाहीचा आधार आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या सुरक्षेलाही तेवढेच महत्व लोकशाहीत दिले जाते. किंबहुना तो लोकशाहीच्या यशस्वीततेचा पायाच असतो. या धर्तीवर भारतीय लोकशाहीला तपासले असता, संविधानाच्या मुलभूत अधिकारांच्या प्रकरणाच्या माध्यमातून नागरिकांचे स्वातंत्र्य व सुरक्षा जोपासण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

महिला सुरक्षा व आंतरराष्ट्रीय जगतः—

त्यांच्या आरोग्याचे प्रश्नही तेवढेच तत्परतेने तडीला न्यायला हवे. यात महिला सुरक्षेचे पूर्णत्व आहे. हे सर्वांनी जाणले होते. आणि म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महिला दर्जा आयोग, जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्कृती व शिक्षण महासंघाने (UNICEF) आपले लक्ष महिलांच्या विशिष्ठ आरोग्यविषयक गरजा, त्यांच्या आरोग्याची जोपासना व आरोग्य वर्धनात महिलांची भूमिका या सर्व मुद्दयांवर केंद्रित केले.

महिला सुरक्षा संदर्भात भारतीय लोकशाहीचे प्रयत्न व उपाययोजना :—

भारतीय संदर्भात महिला सुरक्षा धोरणाची चर्चा करायची झाल्यास या सुरक्षा धोरणाच्या निर्मितीला भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे दुय्यम स्थान नक्कीच कारणीभूत ठरले होते. असे म्हणावे लागेल. विसाव्या शतकाच्या शेवटी जागतिक स्तरावर स्त्रीवादी चळवळीच्या माध्यमातून जेव्हा स्त्री —उत्थानार्थ प्रयत्न सुरू झाले. तेव्हा पाश्चात्य देशातील ही स्त्रीमुक्तीची लाट भारतातही येवून पोचायला वेळ लागला नाही.

भारतात प्राचीन काळापासून स्त्री—जीवनावर खूप वाङ्:मय लिहल्या गेले. इतिहासाच्या पानातून तिला देवतेचे स्वरूप बहाल केले गेले. परंतू माणूस म्हणून जगण्याचे सर्व हक्क मात्र त्याचवेळेस नाकारण्याचे जोरकस प्रयत्न झाले. कधी तिच्याबद्दल हेटाळणीचा दृष्टीकोन ठेवला गेला, तर काही ठिकाणी तिला विनोदाचा विषय बनवून तिचे निराशाजनक वर्णन केले गेले.

ब्रिटीशांच्या काळात भारतीय स्त्रीच्या समस्या प्रथम दृष्टोत्पत्तीस आल्या व स्त्रीयांबाबतीच्या अन्यायकारक प्रश्नांची दखल [illegible]तल्या गेली. व राष्ट्रीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी स्त्रीला सामाजिक [illegible]ष्ठा मिळवून देण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. तसे १९ व्या शतकात [illegible]जसुधारकांच्या प्रयत्नांतून , कार्यातून व लिखाणातून हे चालू [illegible] होते. परंतू स्त्री सुरक्षा जोपासना प्रश्नांना गती मिळाली ती [illegible]प्राप्तीनंतर व भारतीय संविधान निर्मितीनंतर आज भारतीय [illegible]सुरक्षेसंदर्भात कायदयांची एक मोठी मालीकाच [illegible]तून [illegible] आहे. तसे स्त्री विकासासंदर्भात सरकारकडून [illegible] गेलेली धोरणे, योजना, कार्यक्रम भारतीय [illegible]र्भाच्या प्रश्नांवर किती जागरूक व कटिबद्ध [illegible]ल्पना येईल, आणि म्हणूनच त्या अनुषंघाने

त्यांच्या आरोग्याचे प्रश्नही तेवढेच तत्परतेने तडीला न्यायला हवे. यात महिला सुरक्षेचे पूर्णत्व आहे. हे सर्वांनी जाणले होते. आणि म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महिला दर्जा आयोग, जागतिक आरोग्य संघटन (WHO) आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्कृती व शिक्षण महासंघाने (UNICEF) आपले लक्ष महिलांच्या विशिष्ठ आरोग्यविषय गरजा, त्यांच्या आरोग्याची जोपासना व आरोग्य वर्धनात महिलां भूमिका या सर्व मुद्दयांवर केंद्रित केले.

महिला सुरक्षा संदर्भात भारतीय लोकशाहीचे प्रयत्न व उपाययोजना

भारतीय संदर्भात महिला सुरक्षा धोरणाची चर्चा कराय झाल्यास या सुरक्षा धोरणाच्या निर्मितीला भारतीय समाजातील स्त्री दुय्यम स्थान नक्कीच कारणीभूत ठरले होते. असे म्हणावे ला विसाव्या शतकाच्या शेवटी जागतिक स्तरावर स्त्रीवादी चळवळ माध्यमातून जेव्हा स्त्री –उत्थानार्थ प्रयत्न सुरू झाले. तेव्हा पाश देशातील ही स्त्रीमुक्तीची लाट भारततही येवून पोचायला वेळ ल नाही.

भारतात प्राचीन काळापासून स्त्री–जीवनावर खूप व लिहल्या गेले. इतिहासाच्या पानातून तिला देवतेचे स्वरूप बहाल गेले. परंतू माणूस म्हणून जगण्याचे सर्व हक्क मात्र त्या नाकारण्याचे जोरकस प्रयत्न झाले. कधी तिच्याबद्दल हेट दृष्टीकोन ठेवला गेला, तर काही ठिकाणी तिला विनोदाच बनवून तिचे निराशाजनक वर्णन केले गेले.

ब्रिटीशांच्या काळात भारतीय स्त्रीच्या समस्या दृष्टोत्पत्तीस आल्या व स्त्रीयांबाबतीच्या अन्यायकारक प्रश्नां घेतल्या गेली. व राष्ट्रीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी स्त्रीला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. तसे १९ व्या समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांतून , कार्यातून व लिखाणातून झालेच होते. परंतू स्त्री सुरक्षा जोपासना प्रश्नांना गती स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर व भारतीय संविधान निर्मितीनंतर आ लोकशाहीतून स्त्री सुरक्षेसंदर्भात कायदयांची एक मोठी निर्माण करण्यात आली आहे. तसे स्त्री विकाससंदर्भात वेळोवेळी जाहीर केली गेलेली धोरणे, योजना, कार्य लोकशाही स्त्री विकाससंदर्भाच्या प्रश्नांवर किती जागरूक आहे याची आपल्याला कल्पना येईल, आणि म्हणूनच

ीया संदर्भातील कायदे, विकास धोरणे, आरोग्यविषयक योजना
चार आपण करणे क्रमप्राप्त ठरते.

ीया संदर्भातील कायदे:–

स्त्रीयासंदर्भात सुरक्षीततेला प्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
निर्मीतीने प्रारंभ झाला. पण डॉ. बाबासा
कोड बीलाच्या
डकरांच्या या प्रयत्नांच्या आधीपासून १८२८ मध्ये सर्व प्रथम
ोहन रॉय यांनी १८२८ मध्ये ब्राम्हो समाजाची स्थापना करून
निर्मूलनासाठी प्रयत्न केले. हे संपूर्ण भारत वर्षाला ज्ञातच
ाय बालविवाह, विधवा पुर्नविवाह, बहूपत्नीविवाहाला
त महर्षी दयानंद, ईश्वरचंद्र विदयासागर यांनी महत्वपूर्ण
याशिवाय स्त्रीयांमध्ये इरावती कर्वे, दुर्गाबाई देशमुख, रमाब
ाई इ. स्त्रीयांनी समाजाची पर्वा न करता स्त्रीयांनी आप
समाजाला व राज्याला मागावे यासाठी प्रेरित केले. याशिव
गांधीनी स्वतंत्रता आंदोलनात स्त्रीयांना सहभागी करून
ल या कार्यक्षेत्रातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. याशिव
प्राप्तीपूर्वीच्या काळात अनेक स्त्री संगठनांद्
ीसंदर्भात प्रयत्न हे होतच होते. परंतु स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर
ाच्या माध्यमातून स्त्री स्वातंत्र्यांच्या उदय झाला. असे म्हण
९४८ मध्ये डॉ. बाबासाहेबाचे हिंदू कोड बील रूढीवा
प्रखर विरोधामुळे पास होऊ शकले नाही. परंतू पुढे ते
ूर होऊन त्यावर आधारित अनेक स्त्री स्वातंत्र्याचे काय
ले. हिंदू विवाह अधिनियम १९५५, हिंदू उत्तराधिक
१९५६, हिंदू अल्पवयस्कता व संरक्षता अधिनियम १९५
ग्रहण एवं भरण–पोषण अधिनियम १९५६, विशेष विव
९५६, हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम १९६१ या कायदयामु
ावर आधारित भारतीय पुरूषसत्ताक समाजामध्ये स्त्रीयांच
हमी घेतली गेली. व सन्मानाने जगण्याचा मार्ग मोकळ
तंत्र्यप्राप्तीनंतर संविधानाच्या निर्मीतीबरोबर स्त्रीयांच
र्जा मध्ये विशेष उल्लेखनीय कार्य झाले. ज्यामु
त्रीयांचा दर्जा उंचावण्यास मदत झाली. शिक्षणाच्या क्षेत्रा
आर्थिक क्षेत्रात स्त्रीयांचा शिरकाव होऊन त्यांनी प्रचं

स्वातंत्र्यताप्राप्ती पूर्वी काही कालखंडात स्त्रीयां
मार्ग बंद केल्या गेल्या होते. परंतू **'मुलगी शिकल**

राष्ट्राची प्रगती झाली.' ही उक्ती आज सर्वत्र प्रसिद्ध होऊन स्त्री शिक्षणाला विशेष महत्व दिले जात आहे. IAS, IPS, IFS यासारख्या महत्वाचा प्रशासकीय पदांवर आज स्त्रीयां स्थानापन्न झाल्या आहेत. व याचे श्रेय संवैधानिक तरतूदीतील समतेच्या अधिकाराला दयावे लागेल. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे व स्त्रीयांच्या सामाजिक क्षेत्रातील शिरकाव्यामुळे स्त्री स्वयंपूर्ण होण्यास फार मोठी मदत झाली. परंतू सार्वजनिक क्षेत्रातील तिच्या सुरक्षेवर मात्र प्रश्न चिन्ह निर्माण झाले आहे. त्या अनुषंघाने काही पावले उचलणे अत्यंत आवश्यक होते. व म्हणून काही संरक्षणात्मक कायदे तयार करून स्त्री सुरक्षेचा प्रश्न याही बाबतीत तडीस नेण्यास भारतीय शासन यशस्वी ठरले आहे. स्त्रीयांचे अश्लिल (प्रदर्शन) प्रतिबंध कायदा १९८६ तसेच सरकारी कार्यालये व कारखान्यात काम करणाऱ्यां स्त्रीयांसाठी मातृत्व लाभाविषयीचा कायदा, तसेच कारखाने अधिनियम १९४८ नुसार स्त्रीचे संरक्षण, स्त्रीयांचे कारखान्यातील कामाचे तास निश्चित करून तिची सुरक्षितता जोपासण्याचा शासनाने प्रयत्न केला आहे. यासंदर्भात स्त्रीयांसाठी मंजूर करण्यात आलेला ''कामाच्या ठिकाणी लैगिंक छळ प्रतिबंध विरोध कायदा'' महत्वाचा मानला जातो.

कौटुंबिक जीवनात वावरत असतांना स्त्रीयांना पुरूषसत्ताक व्यवस्थेच्या जाचाला सामोरे जावे लागत असे. त्यादृष्टीने सुरवातील नमूद केलेले कायदे ते होतेच परंतू महिला सबलिकरणाच्या दृष्टी अनेक नविन अधिनियम निर्माण केले आहे. यात ''कौटुंबिक हिंसाच विरोधी अधिनियम २००५'', विवाह नोंदणी कायदा, मेंटेनन्स अँ वेल्फेयर ऑफ पेरॅटस् ॲण्ड सिनियर सिटीझन्स, घरेलू काम विधेयक २००८ यासारख्या अभिनव कायदयांचे उदाहरणे येतील. आज या कायदयामुळे स्त्री–सुरक्षा ही कौटुंबिक व सार्वज जीवनात पाय रोवून उभी आहे. असे म्हणावे लागेल या स्त्री संवर्धनार्थ कायदयानंतर राजकीय क्षेत्रात स्त्रीयांना अधिकार देव त्यापूढीलही पाऊल म्हणजे स्थानिक राजकारणात स्त्रीयांना आरक्षणाची तरतूद करून स्त्री सुरक्षा अधिक बळकट केली याशिवाय राष्ट्रीय पातळीवर स्त्री हित संरक्षणार्थ काम करण १९९९ मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोग निर्माण करून व आयोगाच्या धर्तीवर प्रत्येक घटक राज्यात राज्य महिला आयोग करून स्त्रीयांना सक्षम करण्याचे प्रयत्न सरकारने केले

आहे. याशिवाय स्त्रीयांसाठी प्रथम संदर्भ केंद्रे, माता व बाल आ
केंद्रे. अतिदक्षता केंद्रे, आपातकालीन उपचार केंद्रे यांना विशेष म
देऊन स्त्री सुरक्षा राबविण्याचे प्रयत्न झाले आहे. २०१४ इंद्रध
योजना सुरु करण्यात येऊन महिलांच्या गर्भारपणातील लसीकरण
प्राधान्य देवून स्त्रीचे आरोग्य कायम राखण्याचा प्रयत्न झाला अ
माता मृत्युचे प्रमाण कमी करुन स्त्रीयांची सुरक्षितता जोपासली अ
स्त्रीयांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी 'मेक इन इंडिया' आणि 'डिजि
इंडिया' यासारख्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून स्त्रीयांना उदयोग जगात
प्रवेशाचे दालन खुले करुन दिले आहे. प्रधानमंत्री मुद्रा योजने
माध्यमातून महिला उदयोजगांना विशेषतः लघु उदयोग करणा
हिलांना कर्जात सूट मिळवून दिली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रात
हिलांसाठी सुरक्षित वातावरण राहिले तर स्त्रीया अर्थव्यवस्थे
बंधित कार्यात व सार्वजनिक जीवनात संपूर्णतः सहभागी हो
कतात हे लक्षात घेऊन सरकारने ३१ राज्ये आणि केंद्र शासि
शात १८१ महिला हेल्प लाईनला मंजुरी दिली आहे. २०६
सेंटर कार्यान्वित करण्यात आले आहे. म्हणजेचे केवळ काय
शासन आपली जबाबदारी पार पाडत नसून त्या जोडीला विवि
ांची निर्मिती करुन या सुरक्षिततेला गती देण्याचे कार्य का
व घरातही महिलांचे आरोग्य कायम राखले जावे म्हणू
द्वारे 'उज्वला योजना' आणण्यात आली आहे. स्त्री भ्रूणहत्ये
बसावा व स्त्रीजन्माचा सन्मान व्हावा म्हणून महाराष्ट्र रा
ने सुरु केलेली **'माझी कन्या भाग्यश्री'** ही योजना लक्षणी
येईल.

एकंदरच महिला सुरक्षा संदर्भात भारतीय लोकशाही आपल
ून जागरूक व संवेदनशील होती. हे वरील महिलांबात
वैधानिक तरतुदींचा आढावा घेतल्यानंतर आपल्या लक्षात ये
जशी जशी ती परिपक्व झाली, विकसित झाली. तसे ति
क्षमीकरणाबाबतचे आपले ध्येय हस्तगत करायला सुरव
असे छाती ठोकपणे म्हणावे लागते. आज महि
ंच्या या उपाय योजनांचा लाभ घेऊन स्त्री यशशीखरांक
करतांना दिसत आहे. आज सरकार महिला सबलीकरणाच
ेला कोठेही

मागे राहू नये. याबाबत दक्ष आहे आज भारतीय लोकशाहीला केवळ महिलांचा विकास साध्य करायचा नाही तर राष्ट्रउभारणीच्या कार्यात महिलांच्या योगदानाचा लाभ घ्यायचा आहे. महिलांच्या नेतृत्वाखालील उज्वल भारत निर्माण करणे हे या लोकशाहीने ध्येय आहे. भारतीय लोकशाहीने महिला सुरक्षिततेसाठी आजपर्यंत उचलेली पावले. पुढेही त्याबद्दल कटीबध्द असण्याची प्रतिज्ञा भारतीय लोकशाहीला निश्चितच जगपातळीवर झळाळी आणून देईल. यात शंका नाही. भारत विकासाकडे झपाटयाने वाटचाल करेल, व भारताचा स्वर्ग निर्माण होईल. तेव्हा आपण निश्चितच खालील उपनिषधातल्या ओळी छातीठोकपणे म्हणू शकू.

''यंत्र नार्यस्तु पूज्यते, रमन्ते तत्र देवता !''

संदर्भ सूची :—

1) Singn A - constitution and women's Rights Pg- 84, 88, 89A
books PVT LTD 4378/4B, Basement Ansari Road,
Darya Ganj, New Delhi - 110002. Email. axisbooks4393@gmail.c
२) सिंह करण विजय — पंचायती राज व्यवस्था, पेज १६.
३) मेहेत्रे स्मीता डॉ. — भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार
३५,३७,४५ श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४) ओझा सुरेश — महिला कानून सर्जना, शिवबाडी रोड बीकाने
sarjanbooks@gmail.com
5) http://yojana.gov.in >yojana october2018web.pdf.
विकास समर्पित मासिक — योजना yojana October 2018web.p
सातत्यपूर्ण प्रयत्नातून महिलांचे सक्षमीकरण — सुदान प्रीती
महिला नेतृत्वाखालील विकासाद्वारे राष्ट्राचे सक्षमीकरण—गांधी
सक्षम महिला समर्थ समाज — मुंडे पंकजा

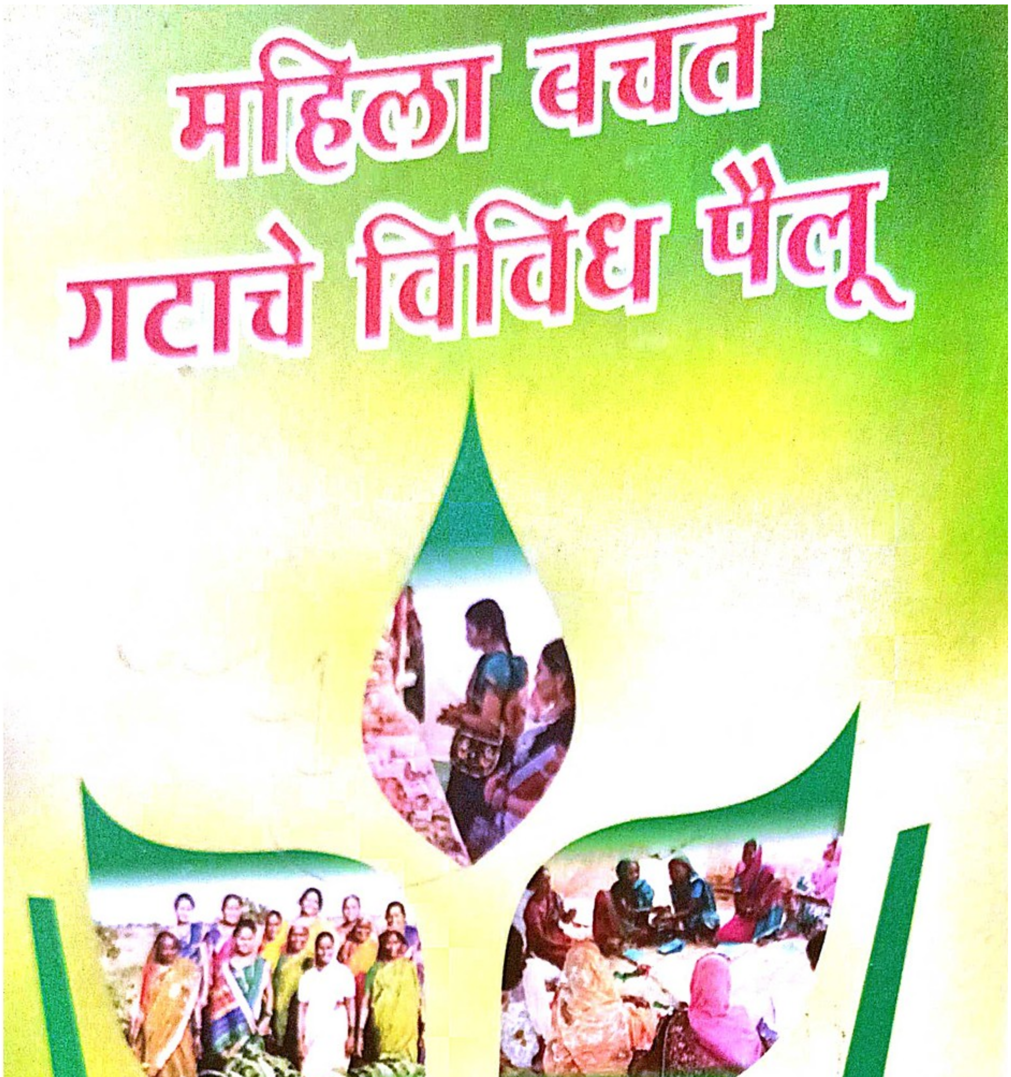
महिला बचत
गटाचे विविध पैलू
संपादक
डॉ. सुनिल शिंदे

महिला बचत गटाचे विविध पैलू
ISBN : 978-81-935535-7-2

© डॉ. सुनिल कृष्णराव शिंदे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

प्रकाशन
आकार पब्लिकेशन, महाल, नागपूर
मो.नं. ९८२२५६५७८२
ई-मेल : aakar100@gmail.com

मुखपृष्ठ
सी.डी. शिवणकर

अक्षर जुळवणी
स्कॅन डॉट कॉम्प्युटर, महाल, नागपूर

प्रथम आवृत्ती
एप्रिल २०१९

किंमत : २०० रु.

पत्ता :
डॉ. सुनिल कृष्णराव शिंदे
प्लॉट नं. ५१, धनवंतरीनगर, रमणा मारोती, नंदनवन, नागपूर
भ्रमणध्वनी क्र. ९४२१९९४९५१

या पुस्तकातील लेखातील विचार त्या त्या लेखकांचे असतात. यामध्ये संपा
सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. महिलांच्या व्यक्तिमत्व विकासामध्ये
बचत गटाची भूमिका .... डॉ. सुनिल शिंदे ७

२. महिला सबलीकरण व स्वयंसहायता बचत गट .... प्रा. डॉ. राजू नत्थुजी ढबाले ...११

३. बचतगट : स्त्री सक्षमीकरणाचं पहिलं पाऊल ...... डॉ. मंजूषा रा. ठाकरे २३

४. ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणात बचत
गटाचे महत्व .... डॉ. रमेश मो. बावणकुळे २९

५. स्वयंसहाय्यता बचत गट व महिला
आर्थिक विकास .... डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर ३४

६. महिला बचतगट चळवळ व उत्पादन विक्री तंत्र... डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के ४१

७. महिला सबलीकरण आणि ग्रामीण वास्तव .... प्रा. कल्पना निंवार्ते ४४

८. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणामध्ये स्वयंसहाय्यता
समूहाची भूमिका .... प्रा. मदन ग. प्रधान ४९

९. महिला बचत गट व स्त्रियांची भुमिका .... प्रा. आरती एम. देशमुख.......५५

१०. स्वयंसहायता बचत गट ग्रामीण
सक्षमीकरणाकरिता एक अनौपचारिक संस्था...... प्रा. डॉ. सुरेंद्र पोथारे ५८

११. स्वयंसहाय्यता बचत गटाची वाटचाल
व आव्हाने .... प्रा. विठ्ठल एम घिनमिने ६२

१२. बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण .... प्रा. गणेश नथ्थुजी बहादे ६८

१३. ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक विकासात
बचत गटांचे योगदान .... डॉ. श्रीकृष्ण बा. भुरे ७३

१४. महिला सबलीकरण आणि शासकीय
उपाय-योजना .... प्रा. मनोज कृष्णराव सरोदे ८१

१५. महिला सबलीकरण आणि दारिद्र्य .... डॉ. जयश्री संजय सातोकर ८८

स्वयंसहाय्यता बचत गट व महिला आर्थिक विकास

डॉ. गजानन रामराव सोमकुंवर

बॅरी. शेषराव वानखेडे कला वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा, जि. नागपूर

भारतामध्ये महिलांचे स्थान दुय्यम समजले जाते. इतिहासाचा आढावा घेतल्यास वैदिक काळात काही अपवाद सोडल्यास सर्वच काळात स्त्रियांची मानहानी झालेली आहे. आधुनिक काळातही पुरुष वर्चस्वाची मानसिकता संपलेली नाही. आजही महिलांना दुय्यम स्थान देणे सुरूच आहे. सामाजिक दडपणामुळे स्त्रियांचे आत्मविश्वास क्षीण करून तिला गुलाम ठेवण्याचे प्रयत्न आजही केले जातात. परंतू महिला ह्या समाज व राष्ट्राच्या विकासातील एक महत्वपूर्ण अंग असून सुध्दा भारतीय महिला विकासाच्या प्रक्रियेपासून कोसो दूर आहे. परंतु कोणतेही राष्ट्र महिलांकडे दुर्लक्ष करून आपला आर्थिक विकास करू शकत नाही. महिलांना पुरुषाच्या बरोबरीत स्थान दिल्याशिवाय देशाचा संर्वांगिण विकास होणे शक्य नाही. समाजातील अनेक समस्यामध्ये महिलांची आर्थिक स्थिती अतिशय बिकट आहे. त्यांच्या नावावर कुठलीही मालमत्ता नाही. इतरांच्या मर्जीप्रमाने त्यांना वागावे लागते. त्यांना स्वतंत्रपणे कुठलाही निर्णय घेता येत नाही. दैनंदिन जीवनात गरजा भागविताना त्यांची मोठ्या प्रमाणात ओढताण होते. महिलांचे सबलीकरण करून त्यांना आर्थिक विकासाच्या प्रवाहात सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. महिलांचे सबलीकरण ही बहुआयामी अशी संकल्पना आहे. ज्यात महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय शैक्षणिक, आरोग्य, स्थितीचा अभ्यास होतो परंतू या सर्व घटकामध्ये महिलांचा आर्थिक विकास ही बाब समाजाच्या शाश्वत विकासाकरीता अतिशय उपयुक्त आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आर्थिक विकासाचे प्रयोग देशभर सुरू आहे. गरीब महिला एकत्रित आणून त्यांच्याच बचतीच्या आधारे व आर्थिक स्वावलंबनाद्वारे त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला जातो. तसेच यांच्यामधील शक्ती क्षमता, कौशल्याची जाणीव करून देवून त्याचा उपयोग यांना सक्षम होण्यासाठी करणे ही यातील मध्यवर्ती संक[...] जीवनातील [...]कटाना तोंड देताना संघटीत प्रयत्नाची गरज अ[...], निरक्षरता,

IS[...]-935535-7-2

बालमजुरी, आरोग्य या दृष्टचक्रातून बाहेर पडून राष्ट्राच्या प्रगतीचा विकास साधण्यासाठी तळागळापासून विचार प्रक्रीया सुरू केली पाहिजे. स्त्रियांना त्यांची ओळख पटण्याकरीता व थोडीफार बचत करून सुरूवातीला छोटा व्यवसाय, उद्योग सुरु करण्यासाठी तिच्या शक्तीची व हक्काची जाणीव होण्यासाठी बचत गट फार यशस्वी झालेले आहे.

१९४७ मध्ये युनोने आयोजित केलेल्या जागतिक स्तरावरील कार्यशाळे[...] व्हॅसना ग्रिफेने केलेल्या व्याख्येनुसार स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांच्या अंग[...] निर्णय घेण्याची, नियंत्रण व संघटन करण्याची, मत प्रदर्शन करण्याची, कृतीशि[...] कार्यक्रम घडवून आणण्याची, जनसंपर्क संस्था मार्फत आर्थिक व्यवहार करण्याच[...] क्षमता, स्त्रियांमध्ये निर्माण करणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

जागतिक अधिकोषाच्या मते व्यक्तीला किंवा गटांना आपली पसंती ठरविण्या[...] व ही पंसती इष्ट त्या कृतीमध्ये उतरविण्याची क्षमता वाढविण्याची प्रक्रि[...] म्हणजे सबलीकरण होय.

बांगला देशातील नोबल पारितोषिक विजेते अर्थतज्ञ डॉ. महंमद युनुस य[...] बांगलादेशाच्या दारिद्र्याचा अभ्यास केला व त्यांच्या असे लक्षात आले [...] ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीत स्त्रिशक्तीचा वाटा अधिक आहे. परंतु आर्थिकदृष[...] कमजोर असणाऱ्या महिलांना आर्थिक सहाय्य न मिळाल्यामुळे त्यांची श्रमश[...] निकामी पडून राहते. जर या वर्गाला आर्थिक सहाय्य केल्यास ज्यांच्या [...] उत्पादन क्षमतेचा पुरेपूर वापर केल्यास देशातील दारिद्र्य कमी होईल [...] विश्वास त्यांच्या मनात निर्माण झाला व त्यांनी ग्रामीण बँकेची संकल्पना जगास[...] मांडली व तेथूनच स्वयंसहाय्य बचत गटाला सुरुवात झाली. आज संपूर्ण ज[...] तिचा स्विकार केलेला आहे. एवढेच नाहीतर स्वयंसहाय्यता गचत गट म[...] सक्षमीकरणाचा मूलमंत्र बनला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या कल्याणासाठी अनेक योजना कार्या[...] करण्यात आलेल्या आहेत. गेल्या पंचविस वर्षात महिला सबलीकरणाव[...] देवून पुरुष व स्त्रिया यांच्यात सर्व बाबतीत समानता प्रस्तापित करण[...] उद्देशाने स्वयंसहाय्यता समूह चळवळ जोमाने सुरु आहे. ग्रामीण दारिद्र्य वि[...] महिलांचे दारिद्र्य वर्षानुवर्ष चालत आलेल्या परंपरा, रुढी, चालीरिती [...] महिलांची आर्थिक स्थिती खालवलेली आहे. तसेच असंघटितपणा, शिक्ष[...] अभाव, रोजगार व आरोग्य यामुळे देखील दारिद्र्य वाढलेले आहे. य[...] महिलांच्या दृष्टीने संघटीत होवून परिणामकारक काम करण्याचे महत्वाचे

ISBN : 978[...]-7-2

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

■ डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती : २ ऑक्टोंबर,२१

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : २००/-

ISBN-९७८-९३-९१३०५-३४-५

२६	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह निरजकुमार दे अंभोरे	१६१
२७	महात्मा गांधींचे अर्थकारणावरील विचार प्रा.संजय सी.गिन्हेपुंजे	१६७
२८	महात्मा गांधीजी व भारतातील शिक्षण प्रा.डॉ.युवराज शामरावजी माहुरे	१७५
२९	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण डॉ. सुनिल केदार	१८२
३०	म. गांधीजींच्या सत्य व अहिंसे संबंधी विचारांची आवश्यकता प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	१८९
३१	महात्मा गांधी और विश्वशांति डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपूरे	१९५
३२	महात्मा गांधी यांचे खादी ग्रामोद्योगाबद्दल विचार प्रा. डॉ . श्रीपाद गजाननराव तळणीकर	२००
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. विजय डी. वाकोडे	२१०
३४	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	२१५
३५	महात्मा गांधीप्रणित नई तालीम प्रा.सुजाता बळवंत शिरोडे	२२१
३६	समकालीन समस्यावर गांधी विचारांची आवश्यकता डॉ . मारोती तुकाराम घंटेवाड	२२८
३७	महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान डॉ. अरूण एस. पेंटावार	२३४
३८	गॉधीजी का ग्राम स्वराज्य और वैश्वीकरण विवेक सिंह	२४३
३९	जागतीकीकरणाच्या काळात महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. विकास. व. आडे	२४९

महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार

डॉ. गजानन रा. सोमकुंवर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर ,९५५२६६६४४२

महात्मा गांधी यांनी अर्थशास्त्राच्या परीभाषेत अर्थशास्त्र मांडीतले नाही. आर्थिक विकासापेक्षा उच्च सामाजिक आणि वैयक्तीक मूल्य स्थापीत करण्यावर त्यांनी अधिक भर दिलेला आहे. त्यातून आर्थिक प्रश्नाची उत्तरे नक्कीच मिळतील त्याचे अर्थशास्त्र हे नैतीक आणि सामाजिक असुन त्यांच्यातुन सर्व भारतीयाना मोठा संदेश मिळतो. सध्या देश बिकट परीस्थितीतुन जात आहे. देशाअंतर्गत महागाई ,असमतोल आर्थिक विकास अशा अनेक संकटाना तोंड देवून आर्थिक विकासाचा वेग राखने मोठे आव्हान आहे. त्या आव्हानाना समोर जाताना महात्मा गांधी यांच्या विचाराची गरज आहे. देशाची स्वातंत्र्यपूर्व आर्थिक परीस्थिती आजच्या परीस्थितीपेक्षा वेगळी होती. त्या काळी स्वातंत्र हे प्रथम लक्ष असल्यामुळे आणि बहुतांश जनता निरक्षर असल्यामूळे महात्मा गांधीनी आर्थिक विकासापेक्षा उच्च सामाजीक आणि वैयक्तीक मूल्य स्थापीत करण्यावर भर दिलेलो दिसून येंते.

भारताला पारतंत्रातुन मूक्त करण्याचे कार्य महात्मा गांधी यांनी केले शांततेच्या मार्गाने स्वातंत्र मिळवून दिले. त्याकाळी इंग्रज व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते बनलेत. म्हणून महात्मा गांधी यांनी आर्थिक विचार मांडताना स्वदेशी व ग्रामीण उदयोगाला प्राधाण्य दिले. त्यांनी देशाचा विकास घडवून आणण्यासाठी खेडयाकडै चला हा नारा दिला. त्यांनी विश्वस्थाची संकल्पना मांडली. खादी व ग्राम उदयोगाना महत्व प्राप्त करुन दिले. स्वदेशात निर्माण झालेल्या वस्तू वापरण्यावर प्राधाण्य दिले. की ज्यामूळे देशातील उदयोगाना चालना मिळैल. व देशाचा विकास होईल महात्मा गांधीचा मोठया उदयोगाना विरोध होता. मोठया उदयोगामूळे कारखानादारी वाढेल व मजूरांचे शोषन होईल व देशामध्ये आर्थिक विषमता वाढेल.या विविध कारणामूळे महात्मा गांधी यांनी मोठया उदयोगाला विरोध केलेला होता. महात्मा गांधी यांनी सर्व जगाला मानवतेचा मार्ग दाखवला. त्यांच्या आर्थिक विचारातून उदयोगाचे विकेंद्रीकरण ही संकल्पना उदयास आली.

Impact Factor–7.675(SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2021, ISSUE No - (CCLXXXIII) 283

"Review of India's Education Policy"

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist – Wardha. &
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Editor
Dr. Vinod M. Mude
HOD. Dept. of Pol. Sci.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist – Wardha.

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parek
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
College, Wadner. Dist – Wa

...-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 283 (CCLXXXIII)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

कोरोना महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परीणाम

डॉ. गजानन रा. सोमकूवंर
सहयोगी प्राध्यापक
बॅरी. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा
मोबाईल नंबर ९५५२६६६४४२

मानवी जीवनाच्या इतिहासात मानवी जीवनावर नैसर्गीक आणि मानव निर्मीत अनेक संकटे आलेली आहेत.प्रत्येक संकटाचया वेळी मानव जातीचा युगांत होतो की काय असंच वाटायचे पण भिषण महापूर, साथीचे रोग ,जंगली जनावराचे हलले आणि मानव निम्रीत युध्द हे सत्र आघात सोसूनही दोन लाख वर्षाच्या पृथ्वीवर विकसीत झालेली मानव जात आपले अस्तीत्व टिकवून राहीली.अनेक संकअे येवून सूध्दा मानव जातीचा युगांत होवू शकला नाही.गेल्या शतकात सुमारे दहा कोटी लोकांचे प्राण घेणारे दोन महायुध्द आणि सुमारे तीतक्याच लोकांचे प्राण घेणारे स्पॅनिश फ्लू सारख्या साथीच्या रोगाने मानवजातीला ग्रसून आकले होते.पण तरीही विज्ञानाच्या भरवशावर मानव जामत आपले अस्तीत्व टिकवून राहीली दृ प्रत्येक रोगावर लस शोधून काढत मानवाने त्यावर मात केली पण चिनच्या वुहान प्रांतात निघालेल्या कोरोना व्हायरसने मानव जातीला ज़खडवून ठेपवत जणू मानव जातीच्या युंगात करण्याची वेळ आणली आहे॰

संपूर्ण जग आज करोनाने व्यापून टाकले आहे. या संसर्गावर सध्यातरी पूर्ण सक्षम रित्या लस उपलब्ध नसल्यामूळे त्याचा प्रसार रोखण्यासाठी त्यापासून लांब राहणे हा एकच पर्याय उपलब्ध आहे. सगळयानी आपला सामाजीक वाावर सुरक्षितपणे करण्याचे आव्हान जगातील प्रत्येक देशातकरण्यात येत आहे. भारतही याला अपवाद नाही.भारतामध्यो मार्च २०१९ पासून पंतप्रधानानी लॉकडाउन जाहीर केले होते.सर्व नागरीकानी आपआपल्या घरी राहून वैयक्तीक काळजी घेतल्यास हा संपर्क होण्याची साखळी तूटून पडेल या संसर्गने होणारी हानी कमी होइल.हा त्यामागचा हेतू होता. हे सर्व सुरु करताना त्याचा देशातील सामान्यावर नक्की याचा काय परीनाम होईल. याचा विचार सरकारने केला असणारच पर्याय नाही म्हणून या टोकाचे पाउल उचलावे लागले असे आपणास मान्य करावे लागेल. या निमित्याने निर्माण होणारे प्रश्न तितकेच गंभीर आणि विचार करायला लावणारे आहे.भारताला स्वातंत्र मिळाले तेव्हा भारत हा ग्रामीण होता. आज स्वातंत्र्याचा पाउनशे वर्षाचा टप्पा जवळ येत असताना तो अधिकाअधिक वेगाने शहरी होत आहे. या प्रवासामध्ये रोजगारासाठी ,शिक्षणासाठी ,लोंकानी आपले गाव सोडून शहराकडे धाव घेतलेली आहे. शेतीमधून पोट भरत नाहीयेथपासून ते काहीतरी मोठे होवून दाखविण्याचे स्वप्न शहरातच राहून पूर्ण करता येते येथपर्यन्त अनक कारणानी भारतीयाना शहराकडे ढकलले आहे. परंतू हा प्रवास करतान आपली नाळ तूटते आहे. याचे अतिव दूं:ख या सगळयानाच होते. परंतू त्यांच्या पूढच्या पीढया शहरात आल्या.

स्वातंत्र्यानंतर कल्यानकारी राज्याची संकल्पना आपन स्विकारली आहे. तरीही प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आपन शेकडो दूर आहोत. हेही तितकेच खरे आहे.या तृटीचा सर्वाधीक फटका करोनासारख्या आपत्तीमध्ये बसतो आहे.या देशातील जनतेला सोइसूविधाने ,रोजगार, शिक्षण , आरोग्य , निवास या सारख्या बाबाचे नियोजन करतानासमाजातील एक घटक कायम मागे जातो आहे.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal
November- 2021
SPECIAL ISSUE CCCXXVII (327)

Current Indian Economy: Challenges, Opportunities and Policies

One-day National e-Conference

Jointly organized by

Departments of Economics of

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa Dist- Nagpur

Bar. Sheshrao Wankhede Arts and Commerce College, Khaperkheda Dist- Nagpur

Nagar Parishad Shivaji Mahavidyalaya, Mowad Dist- Nagpur

Indian Economy

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande

Editor
Dr. Liladhar Kharpuriye,
Head, Department of Economics,
BSWM, Mohpa

Editor
Dr. Gajanan Somkuwar,
Head, Department of Economics
BSWACC, Khaperkheda

Editor
Dr. Satish Jadhao,
Head, Department of Economics
NPSM, Mowad

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 327 (CCCXXVII)
ISSN : 2278-9308
November, 2021

पर्यावरण व नागरिकीकरण

डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर
बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर

प्रस्तावणा–

पर्यावरण व कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचे व्यवहार परस्पर संबधित असतात. दैनंदिन जिवनात चालनारे सर्व आर्थिक व्यवहार देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे अभिन्न अंग असतात. किंबहूना देशाची अर्थव्यवस्था म्हणजे त्या देशातील वेगवेगळया प्रकारच्या आर्थिक व्यवहाराचा समुच्चय होय. हे आर्थिक व्यवहार उपभोग, उत्पादन, वीनीमय व वाटनी आणि राजस्व या अर्थशास्त्रीय शास्त्राशी संबधित आहे. आणि अर्थव्यवस्थेतील हे सर्व व्यवहार पर्यावरणाला प्रभावित करतात.

पर्यावरणही निसर्गने मानवाला दिलेली अमूल्य देनगी आहे.भूमी, हवा, पाणी ,आकाश वायू, सुर्यप्रकाश वनस्पती, जंगले ,पर्वत, नदया, खनिजसंपत्ती,इत्यादी नैसगिक संसाधनाचा समावेश पर्यावरणत होतो. पर्यावरणतील कोणत्याही घटकात बदल झाला तरी त्याचा परीनाम आर्थीक विकारावर होतो. आपली वसुधरा ही आपल्याला निसर्गाकडून मिळालेला अमूल्य ठेवा आहे. मानवजातीच्या विकासासाठी निसर्गाचे जतन व संवर्धन करणे ही ख–या अथाने आपल्या प्रगतीची गूरुकिल्ली आहे. निसर्गाचे सक्षण करणे हे आपले प्रमूख कर्तव्य आहे. त्यासाठी आपल्या पर्यावरण्याची आपल्याला संपूर्ण ओळख होणे आवश्यक आहे. अनिर्वध विकास प्रक्रीया तसे पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी आपले अज्ञान पर्यावरणाच्या –हासाच्या मुळाशी असल्यामूळे जगातील कोणत्याही व्यक्ती पर्यावरणशी संबंधीत गोष्टीपासून दूर राहू शकत नाही

पर्यावरणाचा ढासळणारा समतोल ही एक जागतीक समस्या आहे. वाढत्या औधोगीकरणमूळे व नागरीकरणमूळे पर्यावरणाची हानी होतआहे. व त्याचा दुष्यपरीनाम सर्वानाच भोगावा लागतो. निसर्ग ज्या वस्तू निर्माण करतो त्याचा नाशही निसर्गच करीत असतो. मानव कोणत्याही नैसगिक वस्तूचा नाश करु शकत नाही. मानव मोठया प्रमानात निसर्गाचा नाश करीत आहे.व त्याचा परीनाम निसर्गाचा समतोल बिघडण्यात होतो. पर्यायाने त्याचे दृष्यपरीनाम मानवालाच भोगावे लागतात. पर्यावरण बिघडण्यास नागरीकरणाचा फार मोठा वाटा आहे. त्यामूळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहे.

मागील काही वर्षामध्ये शहरी लोकसंख्येमध्ये वाढ होत आहे. त्यामूळे शहरी क्षेत्राबरोबरच ग्रमीण क्षेत्राचे सुध्दा पर्यावरण प्रदृषित होत आहे. शहरीकरणामूळे औधोगीकरण्याचे केंदीकरण होत आहे. त्यामूळे शहरात अनेक समस्या निर्माण होत आहे. झोपडपटयाचे मोठया प्रमानात वाढ होत आहे. पिण्याच्या पाण्याची समस्या निर्माण होत आहे. औधोगीकरणामूळे व वाहनामूळे वायू प्रदृषण मोठया प्रमानात होत आहे. मोठया प्रमानात राहण्यासाठी जागेची कमतरता निमार्ण होत आहे. शेती योग्य जमीन नष्ट होत आहे. नदी व नाले शहरीकरणामूळे प्रदृषित होत आहे. अशा प्रकाराच्या प्रदृषणमूळे पर्यावपणीय समस्या मोठया प्रमानात निर्माण होत आहे.

पर्यावरणाची संकल्पना

पर्यावरण ही संकल्पना शास्त्रीय दृष्या बहुव्यापक ,बहुसमावेशक व बरीच गूतांगूतीची आहे. पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीत असलेली सभोवतालची परिस्थिती होय. सभावतालची परिस्थिती एक किंवा अनेक घटकांनी मिळून बनलेली असते. काही घटक निसर्ग निर्मीत तर काही घटक मानवनिर्मीत असतात. काही सजीव तर काही निर्जीव असतात. या सर्व

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER -2021

ISSUE No- 331(CCCXXXI)

RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. U. B. Parekar
Executive-Editor
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Dr. Naresh A.Bhoyar
Editor
Director of Phy Edu
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

23.	राजकीय संस्कृती: व्यापकतेकडून संकुचिततेकडे डॉ. अरविंद सोमनाथे	87
24.	भारतीय लोकसंख्या, पर्यावरण आणि प्रदूषण प्रा. वंसता सिताराम वंजारी	91
25.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे	95
26.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री चळवळींची समीक्षा आरती एम. देशमुख	98
27.	भारतीय संसदीय लोकशाही व राजकीय पक्ष डॉ. विनोद मारोतराव मुंडे	105
28.	सतारा जिल्हयातील सन १९४२ च्या चळवळीतील स्वातंत्र्य लढा प्रा. डॉ. अनिल शिवाजी टिके	110
29.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. डॉ. संभाजी तनपुरे	113
30.	स्वातंत्र्योत्तर भारताची अमृत महोत्सवी राजकीय वाटचाल डॉ. श्रीनिवास भोंग	119
31.	भारतातील लोकसंख्या पर्यावरण आणि प्रदुषण प्रा.धनंजय पां. गिऱ्हेपुंजे	124
32.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील पंचवार्षिक योजनाचा आढावा डॉ. विठ्ठल घिनमिने	127
33.	भारतातील नक्षलवाद व मानवाधिकार : एक मागोवा प्रा. मनोज के. सरोदे	133
34.	नक्षलवादी चळवळीची कार्यपध्दती प्रो.मनोहर रामचंद्र चौधरी	137
35.	भारतीय समाज व लिंग भेद– स्वातंत्र्योतर कालखंड प्रा. डॉ. अल्का सोमवंशी	142
36.	बालकांमधील कुपोषणाबाबत गर्भवती मातांची जागरुकता: एक अध्ययन प्रा. डॉ. रोहिणी दि. मेश्राम	146
37.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील ग्राम दुर्दशेची कारणे–राष्ट्रसंताचे पोवाडे डॉ. प्रवीण कारंजकर	150
38.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०: स्वरूप आणि आव्हाने डॉ. संदिप काळे	155
39.	महात्मा गांधी व त्यांच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ प्रा. डॉ. त्रिंबक भिमराव राजदेव/ प्रा. स्नेहलता अशोक थिटमे	161
40.	स्वातंत्र्यपूर्व/स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत, समाजसुधारक, क्रांतिकारी, राजकीय नेत्यांचे कार्य व भूमिका प्रा. रिता द. वाळके (डंभाळे)	164
41.	महात्मा गांधी: ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ	172
42.	उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकिकरणाची ३० वर्षे प्रतिक गोकुलदास ठाकरे	175
43.	भारतातील ग्रामीण विकास योजना डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	182
44.	मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय संरक्षण : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	187
45.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतात स्थापन झालेले राजकीय पक्ष: कार्य भूमिका व योगदान प्रा. विनोद महादेवराव पुनवटकर	192
46.	भारतीय संविधानातील प्रास्ताविका व मूलभूत कर्तव्य आणि दहशतवाद प्रा. डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे	196

23.	राजकीय संस्कृती: व्यापकतेकडून संकुचिततेकडे डॉ. अरविंद योगनाथे	87
24.	भारतीय लोकसंख्या, पर्यावरण आणि प्रदूषण प्रा. वंसता सिताराम वंजारी	91
25.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. दिगंबरकुमार प्रल्हादराव लांडगे	95
26.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्री चळवळींची समीक्षा आरती एम. देशमुख	98
27.	भारतीय संसदीय लोकशाही व राजकीय पक्ष डॉ. विनोद मारोतराव मुंडे	105
28.	सतारा जिल्ह्यातील सन १९४२ च्या चळवळीतील स्वातंत्र्य लढा प्रा. डॉ. अनिल शिवाजी टिके	110
29.	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान प्रा. डॉ. संभाजी रानपुरे	113
30.	स्वातंत्र्योत्तर भारताची अमृत महोत्सवी राजकीय वाटचाल डॉ. श्रीनिवास भोंग	119
31.	भारतातील लोकसंख्या पर्यावरण आणि प्रदुषण प्रा.धनंजय पां. गिन्हेपुंजे	124
32.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील पंचवार्षीक योजनाचा आढावा डॉ. विठ्ठल घिनमिने	127
33.	भारतातील नक्षलवाद व मानवाधिकार : एक मागोवा प्रा. मनोज के. सरोदे	133
34.	नक्षलवादी चळवळीची कार्यपध्दती प्रो.मनोहर रामचंद्र चौधरी	137
35.	भारतीय समाज व लिंग भेद– स्वातंत्र्योतर कालखंड प्रा. डॉ. अल्का सोमवंशी	142
36.	बालकांमधील कुपोषणाबाबत गर्भवती मातांची जागरुकता: एक अध्ययन प्रा. डॉ. रोहिणी दि. मेश्राम	146
37.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील ग्राम दुर्दशेची कारणे—राष्ट्रसंताचे पोवाडे डॉ. प्रवीण कारंजकर	150
38.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०: स्वरूप आणि आव्हाने डॉ. संदिप काळे	155
39.	महात्मा गांधी व त्यांच्या राजकीय जीवनाचा प्रारंभ प्रा. डॉ. त्रिंबक भिमराव राजदेव/ प्रा. स्नेहलता अशोक थिटमे	161
40.	स्वातंत्र्यपूर्व/स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत, समाजसुधारक, क्रांतिकारी, राजकीय नेत्यांचे कार्य व भूमिका प्रा. रिता द. वाळके (डंभाळे)	164
41.	महात्मा गांधी: ग्रामस्वराज्य एक अभ्यास प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ	172
42.	उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकिकरणाची ३० वर्षे प्रतिक गोकुलदास ठाकरे	175
43.	भारतातील ग्रामीण विकास योजना डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	182
44.	मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय संरक्षण : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	187
45.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतात स्थापन झालेले राजकीय पक्ष: कार्य भूमिका व योगदान प्रा. विनोद महादेवराव पुनवटकर	192
46.	भारतीय संविधानातील प्रास्ताविका व मूलभूत कर्तव्य आणि दहशतवाद प्रा. डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे	196

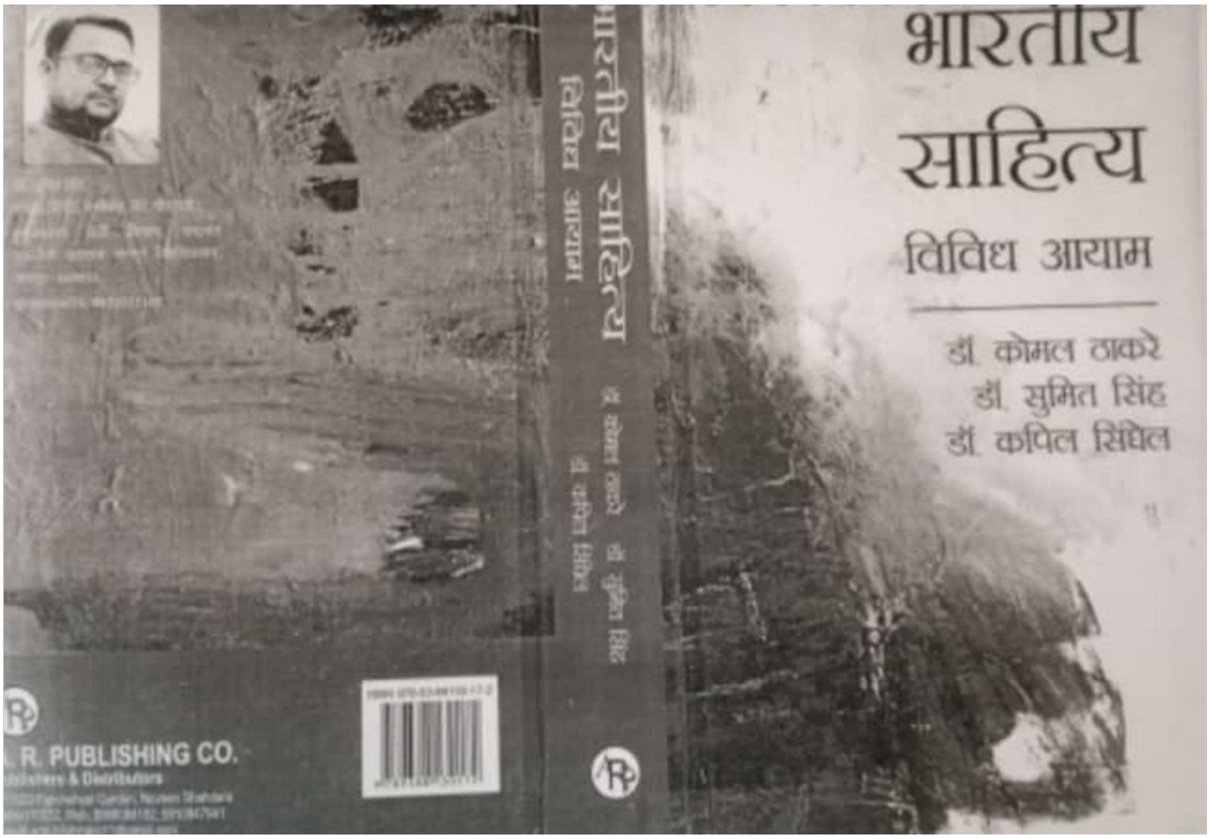
भारतीय
साहित्य
विविध आयाम
डॉ. कोमल ठाकरे
डॉ. सुमित सिंह
डॉ. कपिल सिंघल
R. PUBLISHING CO.

अनुक्रम

मराठी

पु. लं. च्या 'वंग-चित्रे' मधील रवींद्र-दर्शन : भारतीय साहित्यरूप 19
—डॉ. शैलेंद्र लेंडे

समकालीन मराठी वैचारिक निबंध 26
—डॉ. कोमल वि. ठाकरे

केतकरी कादंबरीतील समाजशास्त्रीय विश्लेषण 33
—डॉ. उज्ज्वला वंजारी

महात्मा जोतीबा फुले यांचे नाटक 'तृतीय रत्न' 39
—डॉ. सतीश पावडे

मराठी साहित्यातील कलाकृती : तुकोबा आणि तुकडयांची अभंगगाथा 44
—आनंद नरेंद्रकुमार इंगोले

साहित्य, समाज आणि संस्कृती 49
—डॉ. राखी मं. जाधव

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातून जन जागृती 54
—प्रा. धनराज डोमाजी. मुरकुटे

नारायण सुर्वे यांची सामाजिक कविता 59
—प्रा. डॉ. राकेश दे. कभे

मराठी नाटक : एक धावता आढावा 64
—डॉ. मंजूषा दिगांबर समर्थ

'एकोणिसावी जात' : ड्रायव्हर व्यवसायातील समाजवास्तव 69
—आस्तिक गोवारकर

मराठी साहित्य आणि समाजशास्त्र 72
—प्रा. डॉ. अंजली पांडे (जोशी)

समाजजीवनातील खेळविषयक अभिरूची दर्शवितात. वासुदेव, बहुरूपी, पांगुळ, पोतराज हे गावगाडयातील फिरस्ते. म्हणजे ग्रामीणजीवनातील महत्वाचा घटक.होय. तसेच कोल्हाटीन, वाघ्या-मुरळी, जोगतिणी, भराडी, जोगती, इत्यादी अनेक प्रकारचे दरवेशी उदर निर्वाहाच्या अपेक्षेने घरो-घरी दान मागतांना दिसतात एकनाथांनी समाजाला नैतिक व अध्यात्मिक शिकवण देण्यासाठी या सर्व लोककलावंतांचा आधार घेतला. सासूरवास, अंबा(रोडगा) या भारूडातून तत्कालीन कुटुंबातील स्त्रियांच्या वेदनेचे दर्शन घडते. 'सासरा माझा गावी गेला। तिकडेच खपवी त्याला।। सासू माझी जाच करती। लवकर निर्दाळी तिला।।' या भारूडातील विचार जरी अध्यात्मिक असला तरी त्यासाठी दिलेले सासूरवाशीणीच्या दुःखाच्या रूपक तत्कलीन समाज वास्तवाचे भान देते हे लक्षात येते. समाजात असलेलं हे सासू-सुनेच नातं विनोदाच्या अंगांनं 'परीसे ग सुनबाई' मधून संत तुकोबारायानं मांडलं. सुनेवरील अविश्वासाने व आपण तिर्थयात्रेला गेलो तर सुनेचं आयतेच फावेल म्हणून आवा वेशीवरूनच घरी येते.अर्थात सासू सुनेचं हे नातं कमीअधिक प्रमाणात आजही बघावयास मिळते.

महदंबेचे धवळे ही जरी कृष्ण रूक्मिणीविवाहाचीकथा असल तरी यातून महदंबाकालीन समाजजीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. तत्कालीन रूढी-रीतिरिवाज, बोली भाषा, व्यवसाय विशेषत हे विवाह विषयक काव्य असल्यामुळे विवाह विधी, परंपरा यांचे चित्रण या काव्यातून आलेले आहे. विवाह मंडप उभारणे, मंगल वाद्य वाजविणे रूखवत ठेवणे, बाशिंग बांधणे, पंचपक्वांनांचे जेवण, अहेर देणे घेणे, वरात, व-हाड यांसारख्या विवाहविधींचा उल्लेख इथे आढळतो. याशिवाय स्त्री पुरुषांची वस्त्रे, दागिने, खाद्य पदार्थांचीही माहिती मिळते. संत वाङ्मयाप्रमाणेच शाहिरी वाङ्मयातूनही तत्कालीन समाजाची मानसिकता, विचसरसरणी यांचे दर्शन घडते. जीवनातील विसंगती, लोकसमजुती, पती पत्नी संबंध, पेमाचे विविध पदर, वैधव्याचे दुःख, निपुत्रिकेचे दुःख अशा समाजातील भावभावनांचे चित्र लावणी वाङ्मयातून अधोरेखित झाले आहे.

समाज आणि साहित्य यांचा अन्योन्य संबंध असल्यानेच समाजात सातत्याने होत असलेल्या बदलांचे संदर्भ साहित्याने वेळोवळी नोंदविलेले दिसतात. सामाजिक स्थित्यंतरे, परिवर्तनवादी चळवळी,काळानुरूप उद्‌भवणा-या समस्या यांचीही नोंद आधुनिक साहित्यातून घेतल्या गेली आहे. आधुनिक वाङ्मयातून सामाजिक अनुबंधाचे चित्र अधिक प्रकर्षाने व्यक्त झाले आहे. 'नटसम्राट' मधून सर्वकालीक असा वार्धक्याच्या प्रश्न हाताळण्यात आला आहे. वृद्धांची समस्या ही सद्यस्थितीतील एक भीषण सामाजिक समस्या आहे. या समस्येची दखल साहित्याने घेतली आहे. 'एकच प्याला' व्यसनाधीनतेमुळे होणारा कुटुंबाची उद्ध्वस्तता दर्शवितो. विकास हा चांगला

असला तरी विकासाची [illegible] मढेकर जीवनात निर्माण केलेली पोकळी, बकालपणा, मूल्य-हासाचे चित्र रेखाटतांना मढेकर लिहितात,' 'काय हलाखी स्त्रीत्वाची ही। माणूसकीचे काय विडंबन। भोगशून्य करि भोगव्यथेचे। लिंग-गंड प्रच्छत्त प्रदर्शन' आजच्या समाजरचनेत माणसाचे महत्व कमी होवून त्याच्या निर्मित भैतिक साधनांनाच तो दास बनला आहे ही वास्तविकता नारायण सुर्वे यांनी अतिशय प्रत्ययकारींपणे मांडले आहे,'

'आता आदमी झाला सस्ता-बकरा म्हाग झाला,
जिंदगीमध्ये पोरा पुरा अंधेरा झाला,
आणि सब्दाला;
जगवेल असा कोण हाये दिलवाला
सबको पैसेने खा डाला.

भांडवालदारांकरवीं होणारी कामगारांची पिळवणूक आजच्या दुनियेतील विदारक वास्तव आहे कामगारांच्या दुःखाला वाचाफोडतांना सुर्वे म्हणतात,

निर्मून धन आम्ही सारं। मालक असमन ढालो चोर।
धनिकांचा वाढे जोर। ऐट दावून।
पैका नाही इंधनाला। काय शिजवावं बोला ।
का शिवावं पोटाला। टाके घालून

महानगराचे चित्र सतिश काळसेकर यांच्या 'रात्रीतून अशांत मधून, तर नीरजा यांच्या 'महिला स्पेशल' मधून मांडल्या गेले आहे. मुंबईवरील दहशतवादी हल्ल्याचे चित्र वर्जेश सोळंकींनी 'सव्वीस अकरानं नंतर' मधून माडलं आहे. मुंबई हे न झोपणारं, न थांबणारं शहर म्हणून याची ओळख आहे. ते म्हणतात,

'माणसं मारली गेल्यानंतरची संध्याकाळ
कबुतरं पुन्हा येऊन बसतील चबुत-यावर
पंखातील राखझटकत.

सामाजिक जीवनाचे धगधगीत वास्तव दलित व आदिवासी साहित्यातून अतिशय प्रखरतेने मांडल्यागेले आहे. नामदेव ढसाळांच्या ' गोलपीठा' तील जग हे रिकाम्या व अर्धभरल्या पोटांचे, उद्याच्या चिंतांचे, मरणाच्या खस्तांचे, शरम आणि संवेदना जळून उरणा-या मनुष्य देहाचे बेकारांचे, भिका-यांचे अशा पोटाच्या चिंतेत जगणा-यांचे आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेने दिलेल्या या दुस-या जगाचे रूप या साहित्याने सर्वांसमोर आणले आहे. आदिवासी साहित्यातून देखिल आदिवासी समाजाचे दर्शन घडते. आदिवासींची जीवनशैली, त्यांची परंपरा, दैवते, कला, सांचे समग्र चित्रण त्यांच्या साहित्यातून रेखटले गेले आहे. त्याच बरोबर त्यांचे होणारे विस्थापन, स्थलांतर

यामुळे त्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. दलित एकेकाळी जंगलाचे स्वामीत्व असलेल्या जंगलच्या राजाची उपेक्षा काही मुजोर [illegible] यांना व्यथित करते.

'जे आले तेव्हा त्यांच्याकडे पटकथी होती ।
आणि आमच्याकडे इतिहास ।।
आता त्यांच्याकडे आहे इतिहास ।
आणि आमच्याकडे पटकथी ।।'

साहित्यातून समीक्षकाच्या समाजशास्त्राचे विश्लेषण अप्रत्यक्षपणे अधोरेखित होत असते. समाज वास्तव काढत नकळतपणे लेखकाला त्याच्या साहित्यकृतीसाठी विषयवस्तू पुरवित असतो. या समाजशास्त्रावरलेखक आपल्या प्रतिभेचे संस्कार करून साहित्यकृतीची निर्मिती करतो. साहित्यकृतीतून ' साहित्य आणि समाज यांच्यातील एकात्मतेचा, सहसंबंधाचा प्रत्यय येतो

संदर्भ

1. भाषाविज्ञान डॉ. [illegible] कुलकर्णी, विजय प्रकाशन, नागपूर
2. काव्यशास्त्र परिचय, [illegible] प्रका. कोल्हापूर
3. समाजशास्त्र [illegible], डॉ. प्रदीप आगलावे, विद्या प्रका. नागपूर
4. साहित्यशास्त्र स्वरूप आणि [illegible] प्रका. पुणे
5. मराठी [illegible], डॉ. [illegible] कुलकर्णी, [illegible] प्रका. नागपूर
6. ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, स्वरूप प्रका. औरंगाबाद
7. आदिवासी मराठी साहित्य [illegible], प्रतिमा प्रका. पुणे
8. दलित साहित्य [illegible], विजय प्रकाशन, नागपूर
9. [illegible]
10. [illegible] प्रका. पुणे

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्यः समकालीन वास्तव

- संपादक -
डॉ. भारती खापेकर
डॉ. रत्नाकर भेलकर
डॉ. रवींद्र शोभणे

नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड
मेडिकल चौक, हनुमान नगर, नागपूर - ४४००२४

भारताच्या थोर संतपरंपरेच्या क्रियाशील समाजाभिमुखतेचा वारसा व्यापक पातळीवर विकसित करून आधुनिक युगातील अनेक समकालीन समस्यांचे निराकरण करणाऱ्या परमपूज्य राष्ट्रसंतांचे अवघे जीवन आणि कार्य अत्यंत स्फूर्तीदायक आणि नवचेतना देणारे आहे. त्यांचा 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ दीपस्तंभाप्रमाणे पिढ्यान्‌पिढ्या अंधारलेल्या वाटा उजळत आम्हाला ध्येयाच्या मार्गाकडे नेत आहे. तसेच 'ग्रामगीता' या ग्रंथाचे इंग्रजी, हिंदी, तेलगु, उर्दू व संस्कृत भाषेत अनुवाद झाले आहेत. पारंपरिक भक्ती काव्याच्या रुपबंधामध्ये त्यांनी समकालीन, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरण, नैतिक प्रश्नांचा वेध घेतला आहे.

क्रांतिकारी, देशभक्त समाजसुधारक, सर्वधर्मसमन्वयक, समाजशिक्षक, प्रवचनकार, साहित्यिक, शिक्षणतज्ज्ञ, अध्यात्म जाणकार व विचारवंत असे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्याचा, समाजामध्ये प्रसार व्हावा आणि राष्ट्रसंतांच्या साहित्यावर विचारमंथन व्हावे, त्यांचे जीवन व कार्य साहित्याची प्रासंगिकता नव्या पिढीसमोर मांडून, राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारत स्वीकारण्या कामी योगदान द्यावे, या हेतूने या ग्रंथाची निर्मिती केली आहे.

ISBN No. 978-81-933130-2-2
₹ 150/-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्य : समकालीन वास्तव

नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड

NATHE

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्य : समकालीन वास्तव

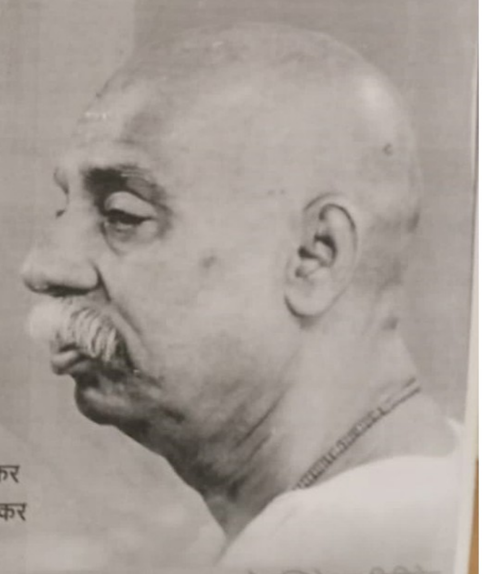

संपादक
डॉ. भारती खापेकर
डॉ. रत्नाकर भेलकर
डॉ. रवींद्र शोभणे

नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड

अनुक्रमणिका

१. राष्ट्रसंतांच्या साहित्यातील समकालीन वास्तव	-	डॉ. रवींद्र ठाकूर	११
२. गावचि भंगता अवदशा येईल देशा	-	डॉ. शरद निंबाळकर	१५
३. राष्ट्रसंतांचे जीवन-शिक्षण	-	डॉ. शरयू तायवाडे	१९
४. ग्रामगीतेतील कल्याणकारी राज्य : राजकीय वास्तवाच्या संदर्भात	-	डॉ. रत्नाकर भेलकर	२६
५. राष्ट्रसंतांचे मराठी पद्यवाङ्मय	-	डॉ. संगीता खुरद	३३
६. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि संत कबीर	-	डॉ. शंकर बागडे	४२
७. राष्ट्रसंतांचे सामाजिक विचार	-	डॉ. भारती खापेकर	४९
८. राष्ट्रसंत तुकडोजींच्या गद्य साहित्यातील परिवर्तन विचार	-	डॉ. माधव जाधव	५६
९. राष्ट्रसंतांच्या काव्यातून आत्मानुभूती	-	ग्रुप कॅप्टन श्रीराम बढे (निवृत्त)	६२
१०. ग्रामगीता आणि अर्थशास्त्र	-	डॉ. शुभांगी परांजपे	७१
११. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि स्त्रीवाद	-	डॉ. राजेश दिपटे	७५
१२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे पद्य साहित्य, संत तुकडोजींची अभंगवाणी	-	डॉ. अलका बडगे	७९
१३. राष्ट्रसंतांचा स्त्रीविषयक विचार	-	प्रा. कलावती मोहोड	८४
१४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे गद्य साहित्य	-	डॉ. भूषण बंड	९१
१५. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विवाह विषयक विचार	-	डॉ. संगीता जीवनकर	९७
१६. ग्रामगीतेतील ग्रामनिर्माण वर्तमान वास्तवाच्या संदर्भात	-	हेमराज निखाडे, डॉ. महेश जोगी	१०६
१७. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक व राजकीय विचार	-	डॉ. प्रेमा चोपडे (लेकुरवाळे)	११७
१८. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि स्त्रीवाद	-	डॉ. प्रीती उमाठे	१२३

राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील आत्मानुभव

[illegible]

[illegible]

संदर्भ ग्रंथ

[illegible]